

Sivulauseet ja lauseenvastikkeet Ammianus
Marcellinuksen *Res gestae* -teoksen kirjoissa 17 ja 18

Latinan kielen pro gradu -tutkielma
Elina Valta
Jyväskylän yliopisto
Heinäkuu 2008

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO

Tiedekunta – Faculty Humanistinen	Laitos – Department Kielten laitos
Tekijä – Author Elina Valta	
Työn nimi – Title Sivulauseet ja lauseenvastikkeet Ammianus Marcellinuksen <i>Res gestae</i> -teoksen kirjoissa 17 ja 18	
Oppiaine – Subject Latinan kieli	Työn laji – Level Pro gradu -tutkielma
Aika – Month and year Heinäkuu 2008	Sivumäärä – Number of pages 80 s. + liitteet
Tiivistelmä – Abstract <p>Ammianus Marcellinus oli 300-luvun jälkipuoliskolla elänyt roomalainen historioitsija ja sotilas, jonka äidinkieli oli kreikka. Hän kirjoitti laajan historiateoksensa <i>Res gestae</i> kuitenkin latinaksi, joka oli armeijan ja hallinnon virallinen kieli. Teoksessa oli alun perin 31 kirjaa, joista kuitenkin vain kirjat 14–31 ovat säilyneet. Historiateoksessaan Ammianus muun muassa kuvaa aikansa sotia germaaneja ja persialaisia vastaan, antaa värikkäitä kuvauksia hallitsijoista ja poikkeaa usein myös varsinaisesta tarinastaan kuvatakseen luonnonilmiöitä, kansoja ja paikkoja. Ammianuksen omat kokemukset ovat teoksessa keskeisellä sijalla. Sotilasurastaan huolimatta hän käytti suuren osan elämästään opiskeluun ja kirjoittamiseen.</p> <p>Tässä työssä tarkastelen Ammianuksen käyttämiä sivulauseita ja lauseenvastikkeita <i>Res gestae</i> -teoksen kirjoissa 17 ja 18. Tutkittava aineisto on laajuudeltaan noin 80 sivua. Keskeisiä kysymyksiä ovat, miten myöhäistä latinaa edustava Ammianus käyttää sivulauseita ja lauseenvastikkeita, millä tavalla hänen käyttämänsä rakenteet poikkeavat klassisesta normista (vai poikkeavatko ne), miten hän käyttää tapaluokkia, ja miten hän ilmaisee aikasuhteita. Erityisen tärkeäksi tutkimuskohteeksi tässä työssä nousee sivulauseen ja lauseenvastikkeen välinen vaihtelu epäsuoria tahdonilmauksia ja epäsuoria väitteitä ilmaistaessa.</p> <p>Epäsuora tahtomuslause esiintyy aineistossa suhteellisen harvoin. Sen on suurimmaksi osaksi syrjäyttänyt ”käskyä osoittava” infinitiivirakenne, joka klassisessa latinassa oli erittäin harvinainen. Kirjoissa 17 ja 18 on 51 esiintymää tällaisesta infinitiivirakenteesta 16 eri verbin yhteydessä. Klassinen epäsuora tahtomuslause sitä vastoin esiintyy aineistossa ainoastaan 15 kertaa 13 eri verbin yhteydessä. <i>Accusativus cum infinitivo</i> tai muu infinitiivirakenne esiintyy epäsuoraa väitettä ilmaisemassa 133 kertaa tutkitussa aineistossa. <i>Quod</i>-konjunktioilla alkava epäsuoraa väitettä ilmaiseva alisteinen sivulause on erittäin harvinainen: se esiintyy vain kuusi kertaa, ja tällöin <i>quod</i> lähes aina saa neutrisukuisen korrelaatin päälauseessa. Infinitiivirakenteiden yleisyys selittyy todennäköisesti Ammianuksen pyrkimyksellä tiiviiseen ilmaisuun.</p> <p>Lisäksi Ammianuksen kielelle tyypillisiä piirteitä ovat pitkät ja vaikeaselkoiset virkerakenteet, erilaisten rakenteiden vuorottelu vaihtelun aikaansaamiseksi, sekä <i>post</i>-rakenteen (<i>post</i> + <i>nomini</i> + <i>partisiipin</i> perfekti) suosiminen erityisesti tietyissä semanttisissa yhteyksissä. Partisiippirakenteita on erittäin runsaasti, mikä saattaa olla Ammianuksen äidinkielen kreikan vaikutusta. Aikasuhteita ei aina ilmaista klassiselle kielelle tyypillisellä tarkkuudella. Esimerkiksi partisiippirakenteet eivät klassisen funktion mukaisesti ilmaise Ammianuksella aina suhteellista aikaa vaan vastaavat usein finiittimuotoisia verbejä ja vievät tarinaa eteenpäin. Jotkut sivulauseetyypit, kuten finaaliset adverbiaalilauseet, konsekutiiviset sivulauseet ja epäsuorat tahtomuslauseet, ovat johdonmukaisesti klassisten <i>consecutio</i>-sääntöjen mukaisia. Sitä vastoin poikkeamia klassisesta normista esiintyy erityisesti temporaalisissa <i>dum</i>-lauseissa, jotka esiintyvät usein klassisen <i>cum historicum</i> -lauseen funktiossa.</p>	
Asiasanat – Keywords Ammianus Marcellinus, myöhäisantiikki, latinan kieli, lauseoppi, lauseetyypit, lauseenvastikkeet	
Säilytyspaikka – Depository Kielten laitos	
Muita tietoja – Additional information	

Sisällys

1. Johdanto	1
1.1. Työn aihe, aineisto ja tarkasteltavat kysymykset	1
1.2. Tutkimusmenetelmät, tavoitteet ja käytetty kirjallisuus	3
2. Ammianus Marcellinus ja <i>Res gestae</i> -teos	5
2.1. Ammianus Marcellinuksen elämä sotilaana ja historiantkirjoittajana	5
2.2. <i>Res gestae</i> -teos	7
2.2.1. Käsikirjoitukset ja editiot	7
2.2.2. <i>Rerum gestarum libri qui supersunt</i>	8
2.2.3. Historiallisia tapahtumia ja keskeisiä henkilöitä	9
2.2.4. Tapahtumat kirjoissa 17 ja 18	13
2.3. Ammianus Marcellinus kirjoittajana	15
2.3.1. Ammianuksen omat kokemukset <i>Res gestae</i> -teoksen lähdeaineistona	15
2.3.2. Myöhäisen latinan piirteet Ammianuksen kielessä	16
2.3.3. Muiden kirjailijoiden vaikutus Ammianuksen kieleen	18
2.3.4. Kreikan vaikutus Ammianuksen kielessä	20
2.3.5. Ammianuksen kielen erityispiirteitä	21
3. Klassisen sivulausesyntaksin ja myöhäisen sivulausesyntaksin vertailua	26
3.1. Yleistä	26
3.2. Tempus ja modus sivulauseissa	27
3.2.1. Klassinen kieli	27
3.2.2. Myöhäinen latina	29
3.3. Verbien nominaalimuodot ja lauseenvastikkeet	29
3.3.1. Klassinen kieli	29
3.3.2. Myöhäinen latina	30
4. Epäsuorat tahdonilmaukset	31
4.1. Klassinen normi	31
4.2. Epäsuorat tahdonilmaukset Ammianuksella	33

5. Epäsuorat väitteet	39
5.1. Klassinen normi ja yleinen kehitys	39
5.2. Epäsuorat väitteet Ammianuksella	42
6. Ammianuksen finaaliset sivulauseet ja muut finaaliset rakenteet	48
7. Ammianuksen konsekutiiviset, kausaaliset ja eksplikatiiviset sivulauseet	52
8. Ammianuksen temporaaliset sivulauseet ja lauseenvastikkeet	55
8.1. Temporaaliset sivulauseet	55
8.2. <i>Ablativus absolutus</i>	60
8.3. <i>Post-rakenne ja accusativus absolutus</i>	64
8.4. <i>Participia coniuncta</i>	67
9. Yhteenveto	70
Lähteet ja tutkimuskirjallisuus	76
Liitteet	81

1. Johdanto

1.1. Työn aihe, aineisto ja tarkasteltavat kysymykset

Ammianus Marcellinus oli 300-luvulla elänyt roomalainen sotilas ja historiankirjoittaja, jonka äidinkieli oli kreikka. Ammianus toimi sotilaana eri puolilla Rooman valtakuntaa ja osallistui moniin tärkeisiin sotaretkiin. Hänen uransa ei kuitenkaan rajoittunut armeijan palveluksessa toimimiseen: Ammianus kirjoitti laajan historiateoksen, joka tunnetaan nimellä *Res gestae*. Historiateoksensa Ammianus kirjoitti kuitenkin latinaksi, joka oli armeijan ja hallinnon kieli. Ammianus oli myös laajasti perehtynyt latinankieliseen kirjallisuuteen, josta hän sai runsaasti vaikutteita teokseensa.

Res gestae on laaja historiateos, jossa Ammianus muun muassa kuvaa roomalaisten sotia germaaneja ja persialaisia vastaan, antaa värikkäitä kuvauksia aikansa hallitsijoista ja poikkeaa myös usein varsinaisesta tarinastaan kuvatakseen luonnonilmiöitä, kansoja ja paikkoja. Teoksessaan Ammianus kertoo usein omista kokemuksistaan ja havainnoistaan sekä esittää mielipiteitään aikalaisistaan. Teoksen alun perin 31 kirjasta on säilynyt vain noin puolet: kirjat 14–31. Säilynyt osa keskittyy 300-luvun jälkipuoliskon tapahtumien kuvaukseen, mutta Ammianus itse mainitsee tapahtumien käsittelyn alkaneen jo vuodesta 96 jKr. Ammianuksen teosta pidetään jatkona Tacituksen historiankirjoitukselle.¹

Tutkimuskohteenani ovat sivulauseet ja lauseenvastikkeet *Res gestae* -teoksen kirjoissa 17 ja 18. Tavoitteena on rakentaa yleiskuva Ammianuksen sivulauseesyntaksista ja selvittää, mitkä seikat ovat vaikuttaneet sivulauseiden ja lauseenvastikkeiden vaihteluun ja esiintymiseen. Tarkastelemani aineiston, kirjojen 17 ja 18, laajuus on sivumäärältään noin 80 sivua latinankielistä tekstiä. 17. kirja käsittää tästä määrästä noin 47 sivua ja 18. kirja noin 33 sivua. Aineiston valintaan on vaikuttanut välttämättömyys valita riittävän edustava, mutta kuitenkin suhteellisen suppea aineisto tarkastelun kohteeksi. Kirjat 17 ja 18 sopivat tutkittavaksi aineistoksi myös sikäli, että niissä kuvatut tapahtumat sijoittuvat ajanjaksoon, jota Ammianus kuvaa tarkimmin. Uskon, että tähän tutkielmaan

¹ Jones 1966, 1; Elliott 1983, 2; Rolfe 1935, xix; *Res gestae* -teosta käsittelen tarkemmin luvussa 2.2.

valitun aineiston pohjalta voi tehdä ainakin suuntaa-antavia ja perusteltujakin johtopäätöksiä Ammianuksen sivulause syntaksista.

Yritän työssäni etsiä vastauksia seuraaviin kysymyksiin:

Millaisia sivulauseita ja lauseenvastikkeita Ammianus Marcellinuksen *Res gestae* -teoksen kielessä kirjojen 17 ja 18 perusteella on? Miten nämä rakenteet poikkeavat klassisen normin edellyttämistä rakenteista, vai poikkeavatko ne? Mitkä tekijät ovat vaikuttaneet rakenteiden valintaan? Tarkastelen muun muassa aikasuhteiden ilmaisemista, mahdollisia syitä konjunktiiivin tai indikatiivin valintaan sivulauseissa, partisiippirakenteiden käyttöä sekä mahdollisia syitä erilaisten rakenteiden esiintymiseen Ammianuksella. Erityisesti pyrin nostamaan esille rakenteita, jotka poikkeavat klassisen normin mukaisesta käytöstä. Joissakin kohdissa vertaan Ammianuksen käyttämiä rakenteita muiden myöhäistä latinaa edustavien auktoreiden rakenteisiin. Yritän hahmottaa Ammianuksen kielen asemaa myöhäisen latinan kentässä etsimällä hänen kielestään piirteitä, jotka olivat tyypillisiä juuri myöhäiselle latinalle. Joitakin rakenteita käsittelen pintapuolisemmin vain muutamien esimerkkien avulla. Kokonaan tämän työn ulkopuolelle jäävät ainakin relatiivilauseet, ehtolauseet sekä epäsuorat kysymyslauseet. Tällainen rajaus on ollut välttämätön jo aiheen laajuuden vuoksi. Näiden lausetyyppien kohdalla ei ole myöskään odotettavissa suuria eroja klassisen kielen normin mukaisiin rakenteisiin.

Työni johdanto-osassa (luvut 1–3) tarkastelen lyhyesti tämän tutkielman tavoitteita, kuten myös käyttämäni keskeistä tutkimuskirjallisuutta. Lisäksi käsittelen Ammianuksen elämänvaiheita, sikäli kuin niistä on tietoa, ja rakennan yleiskuvaa Ammianuksen teoksesta *Res gestae* sekä sisällön että kielen kannalta. Luon katsauksen olemassaoleviin käsikirjoituksiin ja editioihin sekä käsittelen lyhyesti 300-luvun historiallisia tapahtumia ja silloin eläneitä henkilöitä sekä sitä, mitä tietoja Ammianus niistä antaa. Esitän myös lyhyen yhteenvedon kirjoissa 17 ja 18 kuvatuista tapahtumista. Lisäksi käsittelen lyhyesti sitä, miten Ammianus on hyödyntänyt omia kokemuksiaan teoksensa lähdeaineistona, ja taustoitan tutkimusaiheeni käsittelemällä joitakin myöhäisen latinan piirteitä Ammianuksen kielessä sekä muita Ammianuksen teoksen kieleen vaikuttaneita tekijöitä kuten muilta kirjailijoilta saatuja vaikutteita ja Ammianuksen äidinkielen kreikan vaikutusta. Jälkimmäinen jää kuitenkin väistämättä näin suppean

esityksen puitteissa vähemmälle huomiolle, sillä se vaatisi oman tutkimuksensa. Sivuan kreikan vaikutusta Ammianuksen kieleen lyhyesti alaluvussa 2.3.4. muutaman esimerkin voimin. Luvussa 2.3.5. pyrin rakentamaan alustavan yleiskuvan Ammianuksen kielen erityispiirteistä muutaman tekstiotteen avulla. Käsittelen nimenomaisesti tämän tutkielman kannalta olennaisia seikkoja, kuten verbimuotojen vaihtelua ja käyttöä. Keskeinen kysymys on se, miten sivulauseet ja lauseenvastikkeet vaihtelevat Ammianuksen kielessä.

Johdanto-osan luvussa 3 vertailen klassista ja myöhäistä sivulauseesyntaksia muutamien keskeisten seikkojen osalta (tempus, modus ja verbien nominaalimuodot) ennen varsinaista tarttumista Ammianuksen käyttämiin rakenteisiin. Johdanto-osaa seuraa varsinaisen tutkimusosa (luvut 4–8). Ensin käsittelen epäsuoria tahdonilmauksia ja epäsuoria väitteitä vertailemalla klassisen kielen käytäntöä Ammianuksen käyttämiin rakenteisiin (luvut 4 ja 5). Luvuissa 6, 7, ja 8 esittelen Ammianuksen finaalisia, konsekutiivisia, kausaalisia, eksplikatiivisia sekä temporaalisia rakenteita. 9. luvussa pyrin kokoamaan tärkeimmät johtopäätökset yhteen.

Uskon, että tutkielmastani voisi olla hyötyä niille, jotka haluavat perehtyä Ammianuksen historiateokseen niin kielellisesti kuin sisällöllisestikin. Tällaisen yleiskatsauksen pohjalta on myös mahdollista ratkaista, mitkä ilmiöt voisivat olla hyödyllisiä jatkotutkimuksen kohteita.

1.2. Tutkimusmenetelmät, tavoitteet ja käytetty kirjallisuus

Tavoitteenani on selvittää Ammianuksen virkkeiden rakentumista. Yritän hahmottaa kokonaiskuvaa kokoamalla ja laskemalla Ammianuksen tekstistä erityyppisiä sivulauseita ja lauseenvastikkeita, ryhmittelemällä niitä ja nostamalla tietyissä tapauksissa esiin esimerkkejä, jotka mielestäni ovat erityisen huomionarvoisia. Oletan, että keskeiseksi kysymykseksi nousee sivulauseen ja lauseenvastikkeen välinen vaihtelu epäsuoria väitteitä ja tahdonilmauksia (kuten käskyjä) ilmaistaessa. Tärkeä kysymys on myös esimerkiksi se, miten Ammianus käyttää tapaluokkia (indikatiivi vs. konjunktivi), miten partiisiipirakenteet muodostuvat ja miten aikasuhteita ilmaistaan.

Pyrin liittämään tutkittavat rakenteet kielihistorialliseen kontekstiin siten, että ensin käsittelen lyhyesti klassista normia ja klassisen kielen tapaa käyttää kyseistä rakennetta. Silloin, kun kyse on klassiseen kieleen kuulumattomasta rakenteesta, yritän antaa yleiskuvan rakenteen kehityksestä ja esiintymisestä latinankielisessä kirjallisuudessa. Tätä taustaa vasten pyrin selvittämään sitä, miten Ammianuksen käyttämät rakenteet poikkeavat klassisesta kielestä vai poikkeavatko ne, ja etsimään Ammianuksen kielestä piirteitä, jotka ovat mahdollisesti yhteisiä jälkiklassisen ja myöhäisen latinan kehityskuluille. Alkuelämäkseni minulla on, että Ammianuksen virkerakenteet todennäköisesti poikkeavat klassisesta kielestä ratkaisevasti ja ovat kielihistorian kannalta tärkeitä – jo varhaisessa vaiheessa tapahtuneita – osoituksia kielen muutoksesta. Tätä olettamusta testaan tässä työssä.

Selvennän rakenteiden hahmottamista alleviivaamalla tai lihavoimalla lauseenvastikkeita, persoonamuotoisia verbejä ja muita rakenteen kannalta tärkeitä elementtejä lainaamissani kohdissa. Kaikki lihavoinnit, alleviivaukset ja suomennokset ovat omiani.

Tässä työssä käytän lähteenä Guy Sabbahin editiota (CUF; ks. Lähteet), joka on vuodelta 1970. Joissakin kohdissa vertaan Sabbahin editiota John C. Rolfen editioon vuodelta 1935 (Loeb CL; ks. Lähteet). Rolfe korostaa editionsa esipuheessa sitä, että hänen teoksensa on ensisijaisesti käännös eikä kriittinen editio. Editions pohjana Rolfe on käyttänyt C.U. Clarkin editiota (Berlin, vol. 1, 1910; vol. 2, 1910-1915).

Tutkimukseni keskeisintä tutkimuskirjallisuutta ovat kieliopit. Erityisesti hyödynnän Raphael Kühnerin ja Carl Stegmannin kielioppia *Ausführliche Grammatik der Lateinischen Sprache* (1976) nimenomaisesti lauseopin osalta, kuten myös M. Leumannin, J. B. Hoffmannin ja A. Szantyrin kielioppia *Lateinische Syntax und Stilistik (=LHS)* (1965). Tärkeä lauseopin kehitystä valottava teos on myös Alfred Ernout'n ja François Thomasin *Syntaxe Latine* vuodelta 1953. Nimenomaisesti Ammianuksen kieltä käsittelevät tutkimukset ovat tämän työn kannalta erityisen tärkeitä. Tällaisia ovat Harald Hagendahlin *Studia Ammianea* (1921), Anne Helttulan artikkeli 'Post depositum militiae munus – Official phraseology in Ammianus Marcellinus' (1985) sekä Sven Blomgrenin *De sermone Ammiani Marcellini – quaestiones variae* (1937). Hyödyllisiä teoksia tutkimukselleni ovat myös P. De Jongen kommentaarit *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus* 17 (1977) ja *Philological and*

Historical Commentary on Ammianus Marcellinus 18 (1980), vaikkakaan kyseiset kommentaarit eivät kovin paljon sisällä syntaksiin liittyviä selityksiä, jotka ovat tämän työn kannalta keskeisiä.

2. Ammianus Marcellinus ja *Res gestae* -teos

2.1. Ammianus Marcellinuksen elämä sotilaana ja historiankirjoittajana

Tiedot Ammianus Marcellinuksesta on saatu lähes yksinomaan hänen omista kirjoituksistaan.² Ammianus lienee syntynyt noin vuonna 335 jKr.³ yläluokkaiseen kreikkalaiseen perheeseen.⁴ Hän sai todennäköisesti koulutuksensa syntymäkaupungissaan Antiokiassa⁵, jossa kreikan kielellä oli merkittävä asema ja koulutusmahdollisuudetkin olivat hyvät.⁶ Oletamus, että Antiokia oli todellakin Ammianuksen synnyinkaupunki, on voitu perustaa antiokialaisen puhujan Libanioksen kirjeeseen, joka on omistettu ”Marcellinukselle”.⁷ Nuorena miehenä Ammianuksesta tuli *protector domesticus*, armeijan ylempi upseeri.⁸ Keisari Constantius II määräsi hänet armeijan komentajan Ursicinuksen joukkoihin.⁹ Ammianus ja Ursicinus olivat läheiset ystävät, ja Ammianus on myös ikuistanut Ursicinuksen teoksessaan, sillä hänestä ei tiedetä juuri mitään muiden lähteiden perusteella.¹⁰ Ensimmäisissä säilyneissä kirjoissa Ammianus keskittyy kuvaamaan palvelusaikaansa Ursicinuksen alaisuudessa. Ammianuksen oma kokemus on keskeinen elementti, ja tapahtumat nähdään usein Ursicinuksen näkökulmasta. Elävä kerrota ja yksityiskohtaiset kuvaukset tapahtumista ovat tyypillisiä piirteitä.¹¹

Ammianus palveli sotilaana muun muassa Italiassa, Galliassa, Illyriassa ja Mesopotamiassa. Kun persialaiset vuonna 359 piirittivät ja valloittivat Mesopotamiassa sijaitsevan

² Rolfe 1935, ix.

³ Mitchell 2007, 21. Ammianus mainitsee olleensa *adulescens* kertoessaan vuoden 357 tapahtumista: Amm. 16,10,21 - - *adulescentes eum sequi iubemur, quicquid pro re publica mandaverit impleturi*.

⁴ Amm. 31,16,9 - - *ut miles quondam et Graecus* - -; 19,8,6 - - *et incedendi nimietate iam superarer ut insuetus ingenuus* - -; Rolfe 1935, ix.

⁵ Ks. kartta, liitteet 1 ja 2.

⁶ Rolfe 1935, ix.

⁷ Matthews 1994, 252. Matthews pyrkii artikkelissaan löytämään perusteita sille, että kirjeen vastaanottaja Marcellinus todellakin on historioitsija Ammianus Marcellinus.

⁸ Mitchell 2007, 20–21; Rolfe 1935, x.

⁹ Amm. 14,9,1.

¹⁰ Rolfe 1935, x.

¹¹ Matthews 1996, 73.

Amidan kaupungin¹², Ammianus jäi loukkuun piiritettyyn kaupunkiin. Hän pääsi kuitenkin pakenemaan. Vuonna 363 hän osallistui keisari Julianuksen tuhoisaan sotaretkeen persialaisia vastaan. Myöhempinä vuosina Ammianus matkusti ainakin Mustalla merellä, Egyptissä ja Etelä-Kreikassa.¹³

Ammianus kirjoitti teoksensa roomalaisille lukijoille ja jatkoi Rooman historian kirjoitusta siitä, mihin Tacitus oli jäänyt (katso luku 2.2.2). Näistä syistä Ammianus kirjoitti latinaksi eikä omalla äidinkielellään kreikaksi. Ammianuksen lukijat olivat tietysti perehtyneitä sekä latinaan että kreikkaan, mutta he tunsivat hyvin roomalaista kirjallisuutta ja osasivat antaa arvoa Ammianuksen lainauksille Liviukselta, Cicerolta sekä muilta menneisyyden kirjailijoilta.¹⁴ Varhaisina aikoina Ammianuksen työtä kuitenkin tunnettiin vain vähän: Ammianusta lainaa ainoastaan Priscianus¹⁵, viimeinen merkittävä roomalainen grammatikko, joka toimi grammatiikan opettajana Konstantinopolissa 500-luvun alkupuolelle asti.¹⁶ Nykyisin Ammianusta pidetään merkittävänä historioitsijana ja hänen teostaan tärkeänä historiallisena lähdeaineena.¹⁷

Ammianus ei ollut kristitty, mikä käy ilmi monista hänen ilmaisuistaan. Ammianus nimittäin puhuu kristillisistä tavoista ja viranhaltijoista tavalla, joka osoittaa, ettei hän tunne niitä. Samanaikaisesti Ammianuksen suhtautuminen kristinuskoon oli suvaitseva. Ammianus viittaa usein korkeampaan voimaan (*numen*) adjektiiveilla *magnum*, *superum*, *caeleste*, *divinum* ja *sempiternum*. Joskus hän käyttää tästä voimasta nimitystä *deus*, mutta hän käyttää sanaa lähinnä samassa merkityksessä kuin esimerkiksi Horatius ja muut antiikin kirjailijat. Ammianuksen mukaan *Fortuna* ja *fatum* ovat hallitsevia voimia, mutta hänen mukaansa ihminen voi vaikuttaa niihin tai voittaa ne rohkeudellaan ja neuvokkuudellaan.¹⁸

¹² Ks. kartta, liitteet 1 ja 2.

¹³ Mathews 1996, 73. Ammianuksen paosta Amidasta ks. Amm. 19,8.

¹⁴ Rolfe 1935, xix. Ks. myös luku 2.3.3. muiden kirjailijoiden vaikutuksesta Ammianuksen kieleen.

¹⁵ Rolfe 1935, xx.

¹⁶ Schmidt 2001, 338–339.

¹⁷ A.H.M. Jones pitää Ammianusta yhtenä suurimmista roomalaisista historioitsijoista, vaikka tämä ei tyyliltään ylläkään Tacituksen tasolle (Jones 1966, 1). Robert Blockleyn mukaan Ammianus ylittää antiikin merkittävimpien kirjailijoiden joukkoon (Blockley 1996, 455–466). Stephen Mitchellin mukaan Ammianus on merkittävin 300-luvulla elänyt historioitsija (Mitchell 2007, 20).

¹⁸ Rolfe 1935, xiv–xv.

300-luvun loppupuolella Rooman valtakunta kulki jo tuhoaan kohti. Tuhoisa tappio koettiin Hadrianopoliksessa vuonna 378 gootteja vastaan, jolloin keisari Valens sai surmansa.¹⁹ Sen vuoden jälkeen Ammianus meni Roomaan keräten matkalla aineistoa historiateostaan varten. Sotilasura käsitti verrattain lyhyen jakson hänen elämästään, ja suurimman osan ajastaan hän omistikin opiskelulle ja kirjoittamiselle.²⁰ Ammianus eli ja kirjoitti vanhuudessaan sekä Antiokiassa että Roomassa. Tämän voi päätellä siitä, että hän mainitsee molemmat kaupungit, vaikka ei puhukaan selvästi olinpaikastaan. Ammianus lienee kuollut noin vuonna 400.²¹

2.2. *Res gestae* -teos

2.2.1. Käsikirjoitukset ja editiot

Res gestae -teoksessa oli alunperin kaikkiaan 31 kirjaa, joista kirjat 14–31 ovat säilyneet. Säilyneiden kirjojen teksti on peräisin 16 käsikirjoituksesta. Niistä kaksi on peräisin 800-luvulta ja 14 1400-luvulta. Kaksi karolingisen ajan käsikirjoitusta ovat V (*Vaticanus Latinus* 1873, Fulda) ja M (*Fragmenta Marburgensia*; M käsittää säilyneet kuusi lehteä Hersfeldissä kerran sijainneesta käsikirjoituksesta). V-käsikirjoituksen löysi ilmeisesti Poggio Bracciolini vuonna 1417. Se oli kuitenkin Italiassa Niccolò Niccolilla jo vuonna 1423. Kaikki 1400-luvun käsikirjoitukset on tehty V:n pohjalta. Neljä näistä on suoria kopioita: D, E, N ja F. Niccoli kopioi itse F-käsikirjoituksen V:n pohjalta vuonna 1423, ja loput 10 käsikirjoitusta on kopioitu käsikirjoituksesta F joko suoraan tai välillisesti.²² Käsikirjoituksista 12 käsittää kaikki Ammianuksen teoksen jäljellä olevat kirjat. Kaksi päättyy kirjan 26 loppuun (P & R) ja yksi kirjan 25 kolmannen luvun kapaleeseen 13 (D).²³

V- ja M-käsikirjoituksen ajoitus ja keskinäinen suhde oli pitkään kiistelty aihe. Sittenmin on osoitettu, että V on kopioitu M-käsikirjoituksesta. *Editio princeps* vuodelta 1474 päättyy kirjan 26 loppuun. Sitä seurasivat editiot vuosilta 1517 ja 1518, joista jälkim-

¹⁹ Rolfe 1935, ix–x; Amm. 31,12–16.

²⁰ Rolfe 1935, xiii.

²¹ Rosen 1996, 596–597.

²² Reynolds 1983, 6–7. Vaikka Ammianusta kopioitiin 800-luvulla, oli tekstin säilyminen muutaman kopion varassa vielä siinä vaiheessa epävarmaa (Reynolds-Wilson 1991, 101). Käsikirjoituksista ja editioista katsauksen antavat esimerkiksi Reynolds 1983, 6–8; Seywarth 1978, vi–xx; Rolfe 1935, xlv–xlvii.

²³ Rolfe 1935, xlv.

mäisessä Ammianuksen teksti oli liitetty *Historia Augustan*, Suetoniuksen ja muiden historiallisten teosten yhteyteen. Vuonna 1533 ilmestyi kaksi editiota, joista ensimmäisessä loputkin viisi kirjaa olivat mukana. Toinen samana vuonna ilmestynyt S. Geleniuksen editio (G) on tärkeä. Gelenius perusti tekstinsä vuonna 1518 ilmestyneeseen editioon kirjojen 14–26 osalta vertaamalla tekstiä M-käsikirjoitukseen. Myöhempien kirjojen tekstin hän perusti M-käsikirjoitukseen, joka tosin tuohon aikaan päättyi kohtaan 30,9,6. Koska sittemmin suuri osa M-käsikirjoituksesta on kadonnut, on Geleniuksen editio tärkeä todiste tekstistä.²⁴

2.2.2. *Rerum gestarum libri qui supersunt*

Ammianus kirjoittaa teoksestaan itse näin:

Amm. 31,16,9 Haec, ut miles quondam et Graecus, a principatu Caesaris Nervae exorsus ad usque Valentis interitum, pro virium explicavi mensura, opus veritatem professum numquam, ut arbitrator, sciens silentio ausus corrumpere vel mendacio. Scribant reliqua potiores aetate, doctrinis florentes. Quos id, si libuerit, adgressuros, procudere linguas ad maiores moneo stilos.

”Näitä tapahtumia minä, entinen sotilas ja kreikkalainen, olen kuvannut keisari Nervan valtakauden alusta Valensin kuolemaan asti. Tämän olen tehnyt parhaan kykyni mukaisesti tarkoituksenani tuoda totuus julki teoksellani, jota en ole koskaan halunnut vääristää tietoisesti – kuten arvelen – vaikenemalla tai valehtelemalla. Jäljelle jäävistä aiheista kirjoittakoot ikänsä puolesta kyvykkäämmät miehet, jotka loistavat oppineisuudellaan. Jos heidän tekisi mieli käydä tällaisen tehtävän kimppuun, kehotan heitä muokkaamaan kielellisen ilmaisunsa ylevämmälle tasolle.”

Ammianuksen teos *Res gestae* päättyy noihin sanoihin. Tekstiote kertoo olennaisia asioita, kuten sen, että Ammianus oli kreikkalainen ja että hänellä oli ollut sotilasura. Kohdassa Ammianus myös kertoo itse, mistä hänen teoksensa tapahtumien kuvaus alkoi ja mihin se päättyy. Nervasta tuli keisari vuonna 96 jKr., kun taas Valens sai surmansa Hadrianopoliksen taistelussa vuonna 378.²⁵ Ammianuksen teos kattoi siis kokonaisuudessaan vuodet 96–378.

²⁴ Reynolds 1983, 7–8.

²⁵ Rolfe 1935, x; xvi.

Kadonneet ensimmäiset 13 kirjaa käsittelivät tapahtumia vuodesta 96 jKr. vuoteen 352 asti. Säilyneet kirjat 14–31 käsittelevät vuosia 353–378. Kun säilyneet kirjat keskittyvät 25 vuoden ajanjakson kuvaamiseen, ovat kadonneet kirjat todennäköisesti antaneet tiiviin yhteenvedon 257 vuoden aikaisista tapahtumista.²⁶ Tämän lisäksi Ammianus keskittyi kaikkein eniten vuosien 353–363 kuvaamiseen. Tiettyihin vuosiin keskittymistä on pidetty yllättävänä, vaikka antiikin historioitsijoilla olikin tapana kuvata tuoreita tapahtumia tarkemmin kuin kaukaisia.²⁷ Ammianuksen teos *Res gestae* on jatkoa Tacituksen historioteoksille.²⁸ Näitä olivat *Annales (Ab excessu divi Augusti)* sekä *Historiae*. *Annales* käsitti alunperin 18 (tai 16) kirjaa, joista kuusi oli varattu Tiberiuksen, kuusi Caligulan ja Claudiuksen ja kuusi (tai neljä) Neron valtakauden käsittelyyn. Suuri osa *Annales*-teoksesta on kadonnut. Tacituksen *Historiae*, jonka alun perin 12 tai 14 kirjasta vain neljä ensimmäistä ja osa viidettä kirjaa ovat säilyneet, kattoi kokonaisuudessaan vuodet 69–96. Kirjoissa 1–3 Tacitus kuvasi sisällissotia Galban, Othon, Aulus Vitelliuksen ja Vespasianuksen välillä.²⁹ Ammianus aloitti historiankirjoituksensa vuodesta 96 jKr., johon Tacituksen historiankirjoitus päättyi. Tuona vuonna keisari Domitianus kuoli ja hänen valtakautensa loppui.³⁰

2.2.3. Historiallisia tapahtumia ja keskeisiä henkilöitä

Kun Diocletianuksesta oli vuonna 284 tullut ainoa hallitsija, hän oli hylännyt kaikki tasavaltalaiset perinteet ja pannut toimeen hallinnon uudistamisen. Konstantinus Suuri ja hänen seuraajansa jatkoivat tätä linjaa, kunnes valta oli keskittynyt pienelle virkamiesjoukolle. Näiden virkamiesten valtaoikeudet ja asema vaihtelivat eri aikoina.³¹

Diocletianus oli tajunnut, että valtavan imperiumin hallinta oli liian suuri tehtävä yhdelle miehelle, joten hän otti avukseen Maximianuksen³², joka oli loistava sotapäällikkö ja hänen ystävänsä.³³ Molempien titteliksi tuli *augustus*. Käytännössä valtakunta oli tuolloin jaettu kahteen osaan, joista Diocletianus hallitsi itäistä osaa, Maximianus sitä vastoin läntistä. Diocletianus ja Maximianus valitsivat kumpikin avukseen yhden *caesarin*.

²⁶ Rolfe 1935, xvi.

²⁷ Elliott 1983, 2.

²⁸ Esim. Jones 1966, 1.

²⁹ Martin 1996, 1469.

³⁰ Jones 1966, 1. Ks. myös esim. Elliott 1983, 2.

³¹ Rolfe 1935, xxiii.

³² Rolfe 1935, xxiii.

³³ Davis 1996a, 940.

He olivat arvoltaan *augustusten* tasolla, joskin heistä riippuvaisia. Valtakunta jaettiin tuolloin hallinnollisesti neljään osaan. Käytännössä siinä oli kuitenkin kaksi osaa, joita *augustukset* johtivat ylimpinä hallitsijoina. *Caesar*-järjestelmän pääasiallinen tarkoitus oli varmistaa seuraaja *augustukselle* silloin, kun tämä kuoli tai erosi. 300-luvun alussa oli sotia *augustusten* ja *caesareiden* välillä. Esimerkiksi vuonna 308 tilanne oli se, että *augustuksia* oli neljä, mikä taas johti uusiin sotiin.³⁴

Konstantinuksesta tuli ainoa *augustus* vuonna 324, ja kolme hänen pojistaan Crispus, Constantinus II ja Constans olivat *caesareita*. Vuonna 335 *caesareiden* määrä nousi viiteen. Konstantinus pysyi ainoana *augustuksena*, kunnes kuoli vuonna 337, ja silloin hänen poikansa Constantinus II, Constantius II ja Constans saivat kaikki *augustuksen* arvon.³⁵ Crispuksen Konstantinus oli teloituttanut vuonna 326.³⁶ Konstantinus asetti poikansa tiettyyn arvojärjestykseen: Constantius II sai valtakunnan tärkeimmät eli itäiset alueet, Constansin alueita olivat Rooma, Italia, Afrikan alueet ja Pannonia, kun taas Constantinus II sai Gallian provinssit.³⁷ Vuonna 340 Constantinus II ja Constans aloittivat sodan, jossa Constantinus sai surmansa, ja Constansista tuli nyt ainoa hallitsija länessä. Hän kuoli vuonna 350, ja esiin tuli vallananastajia. Eräs heistä, nimeltään Magnentius, tavoitteli valtaa Galliassa ja kamppaili siitä kolme vuotta. Vuonna 353 Constantius II kuitenkin voitti hänet Galliassa. Lopulta Magnentius otti hengen itseltään.³⁸ Vuosi 353 on se vuosi, josta Ammianuksen teoksen ensimmäinen säilynyt kirja, eli kirja 14, alkaa.

Nyt Constantius II oli ainut *augustus*, jollaisena hän hallitsi vuoteen 361 saakka. Vuonna 351, kun sota Magnentiusta vastaan oli vielä käynnissä, hän oli nimittänyt *caesariksi* serkkunsa Galluksen ja lähettänyt tämän itään taistelemaan persialaisia vastaan.³⁹ *Res gestae* -teoksen 14. kirjan 1. luku alkaa Galluksen ja tämän julmuuden kuvaamisesta.⁴⁰ Vuonna 354 Constantius syrjäytti Galluksen vallasta ja teloitutti hänet petoksesta epäiltynä. Epävarma tilanne idässä sai hänet korottamaan Galluksen veljen Julianuksen

³⁴ Rolfe 1935, xxiii–xxv.

³⁵ MacMullen 1969, 220.

³⁶ Davis 1996b, 379.

³⁷ MacMullen 1969, 220.

³⁸ Rolfe 1935, xxv–xxvi.

³⁹ Hunt 1996, 381.

⁴⁰ Amm. 14,1.

caesariksi Galliassa vuonna 355.⁴¹ Ammianus kertoo Galluksen teloituksesta 14. kirjan luvussa 11. Julianuksen nimittäminen *caesariksi* on aiheena 15. kirjan luvussa 8.

Constantius piti hallussaan ylintä valtaa, mutta valtakunta oli jaettu edelleen neljään osaan: itäinen osa, Illyria, Italia ja Gallia. Nämä alueet oli jaettu pienempiin alueisiin, jotka oli edelleen jaettu provinsseihin. Provinssveja oli 101. Keisari Hadrianuksen aikana niitä oli ollut 45, kun taas myöhemmin provinssien lukumääräksi tuli jopa 120.⁴²

Constantius pyrki yhdistämään kirkon areiolaisen uskon avulla.⁴³ Aikalaiset pitivät häntä hovimiesten sekä areiolaisten pappien hallitsemana keisarina. Constantius sai surmansa vuonna 361 ollessaan matkalla kohtaamaan Julianuksen, joka oli edeltävänä vuonna julistettu *augustukseksi* Galliassa.⁴⁴ Ammianus esittää keisari Constantius II:n usein hyvin negatiivisessa valossa ja luonnehtii häntä muun muassa epäluuloiseksi ja pelokkaaksi keisariksi: 18,4,2 - - *imperatoris suspicaci ac timido* - -.

Julianus (joka tunnetaan myös lisänimellä ”Luopio”) on Constantius II:n ohella tärkeä henkilö Ammianuksen teoksessa, ja kummatkin ovat keskeisiä henkilöitä juuri tarkastelemissani 17. ja 18. kirjassa. Julianuksen Ammianus esittää ihanteellisena hallitsijana ja intoutuu useassa kohdassa ylistämään tämän hyviä ominaisuuksia.⁴⁵

Julianus syntyi Konstantinopolissa vuonna 331. Hän oli Konstantinus Suuren velipuolen, Julius Constantiuksen, poika. Nuoruudessaan hän oli lahjakas ja tunnollinen opiskelija ja teki vaikutuksen kristittyihin opettajiinsa. Salassa hän kuitenkin kiinnostui muista jumalista ja tutustui uusplatonismiin vuonna 351 opiskellessaan filosofiaa. Hänen ”kääntymisensä” pakanallisuuteen kuitenkin pyrittiin huolellisesti salaamaan seuraavan kymmenen vuoden ajan. Vuonna 355 hänestä tuli *caesar* ja hän sai hallintaansa Gallian ja Britannian. Vuosien 356–359 sotakampanjat alamanneja ja frankkeja vastaan todisti-

⁴¹ Hunt 1996, 381.

⁴² Rolfe 1935, xxvi–xxvii.

⁴³ Elliott 1983, 56.

⁴⁴ Hunt 1996, 381; hovimiesten vaikutusvallasta keisari Constantius II:een ks. esim. Amm. 18,4; Elliott 1983, 22; 34–41.

⁴⁵ Esim. Amm. 17,1,2.; 17,1,14; 16,1; 16,5.

vat hänen olevan taitava sotapäällikkö, ja hän saavutti suuren suosion armeijansa parissa.⁴⁶

Julianuksesta tuli *augustus* vuonna 360. Hänen nimittämisestään Ammianus kertoo 20. kirjan luvussa 4, jossa hän mainitsee tämän tapahtuneen vastoin Julianuksen tahtoa: 20,4,17 - - *Caesar assentire coactus est*. Constantius II:n kuoltua seuraavana vuonna Julianus, nyt tunnustaen julkisesti pakanallisuutensa, saapui kenenkään vastustamatta Konstantinopoliin. Julianuksen sotilaallinen kunnianhimo huipentui persialaisia vastaan tehtyyn sotaretkeen, jonka tarkoituksena oli lopettaa pitkään jatkunut sota Persian kuningas Šapur II:a vastaan. Kuitenkin kävi niin, että kun sotaretki aloitettiin maaliskuussa 363, oli jo saman vuoden kesäkuussa ajaututtu todellisiin vaikeuksiin, ja Julianus sai silloin surmansa.⁴⁷

Käsittelen tässä lyhyesti Ammianuksen aikaisia sotilaallisia ja keisarillisia virkoja, koska ne toistuvat tekstissä usein. Nimikkeitä ja virkoja on paljon, joten olen valikoinut tähän mielestäni keskeisimpiä. Keisarijärjestelmän *augustusten* ja *caesareiden* asemaa olen kuvannut jo edellä, joten esittelen tässä lyhyesti tärkeitä keisarin alaisuudessa olevia virkamiehiä ja keskeisiä sotilaallisia virkoja.

Keisareilla oli tapana koota ympärilleen neuvonantajia, joilla oli suuri merkitys. Tästä ryhmästä käytettiin aluksi nimitystä *auditorium* tai *consilium principis*, mutta Konstantinus Suuri antoi tälle virkamiesten ryhmälle nimen *consistorium principis* tai *sacrum consistorium*. Sana *consistorium* esiintyy ensimmäisen kerran vasta vuonna 353, ja Ammianus on tietävästi ensimmäinen, joka käyttää tätä nimitystä. *Consistoriumin* jäsenistä on erilaisia käsityksiä. Pääosin se koostui hallinnon eri alojen johtajista, erityisesti niistä, jotka kuuluivat kaikkein läheisimmin keisarin alaisuuteen (*dignitates palatinae*). Heitä olivat esimerkiksi *comes sacrarum largitionum*, joka oli eräänlainen ”valtiovarainministeri”, *comes rerum privatarum*, joka huolehti keisarin rahavaroista, sekä *quaestor sacri palatii*, joka oli keisarin oikeudellinen neuvonantaja. Todennäköisesti

⁴⁶ Smith 1996, 800; Julianuksen sotaretkistä alamanneja ja frankkeja vastaan ks. esim. Amm. 16–18; Julianuksen suosioista armeijan keskuudessa ja hänen sotamenestyksestään esim. Amm. 17,1,2.; 17,1,14; 18,2,5.

⁴⁷ Smith 1996, 800. Constantius II:n kuolemasta Ammianus kertoo 21. kirjan luvussa 15.

consistoriumiin kuului myös johtava kamariherra *praepositus sacri cubiculi* sekä *praefectus praetorio praesens*, joka toimi pääkaupungissa.⁴⁸

Konstantinus Suuri oli nimittänyt kaksi komentajaa johtamaan laajaa liikkuvaa armeijaansa: *magister peditum* (jalkaväen komentaja) ja *magister equitum* (ratsuväen komentaja). Heistä käytettiin myös yhteistä nimitystä *magistri militum*. Myöhemmin näitä virkoja luonnehdittiin nimellä *praesentales* erotuksena muihin komentajiin, jotka johtivat alueellisia liikkuvia sotajoukkoja. Näistäkin komentajista käytettiin nimityksiä *magister militum*, *magister equitum*, *magister utriusque militiae* sekä *magister equitum et peditum*. Noin vuonna 395 idässä toimi viisi *magister militum* -komentajaa, lännessä puolestaan kolme.⁴⁹ Ammianus käyttää nimikkeitä vaihtelevasti, ja näiden lisäksi nimitystä *magister armorum*.⁵⁰

2.2.4. Tapahtumat kirjoissa 17 ja 18

Julianus on keskeinen henkilö 17. kirjassa, jonka tapahtumat sijoittuvat vuosiin 357–358. Hän muun muassa hävittää alamannien kyliä (luku 1), pakottaa Germaniaa hävittäneet 600 frankkia antautumaan (luku 2) ja pyrkii helpottamaan gallien verotaakkaa (luku 3). 4. luku käsittää Ammianuksen esittämän kreikankielisen käännöksen Roomaan tuodun obeliskin hieroglyfeistä. Tässä yhteydessä Ammianus käsittelee obeliskeja ja hieroglyfejä yleisemminkin. 5. luku sisältää Constantius II:n ja Persian kuninkaan Šapur II:n välistä kirjeenvaihtoa, jonka kautta he yrittävät – tosin turhaan – hieroa sopimusta rauhasta. Seuraavaksi ovat aiheena roomalaisten taistelut alamanneihin kuuluvaa ju-thungien heimoa vastaan (luku 6). Seitsemännessä luvussa puolestaan Ammianus kertoo Nikomedeiaa kohdanneesta maanjäristyksestä ja poikkeaa myös varsinaisesta tarinastaan kertoakseen erityyppisistä maanjäristyksistä ja niiden synnystä.

Luvussa 8 Julianus saa saalilaiset frankit antautumaan ja kukistaa myös khamavien heimon. Julianus korjaa kolme barbaarien tuhoamaa linnoitusta, sekä joutuu sotilaidensa syytösten kohteeksi, koska nämä joutuvat näkemään nälkää (luku 9). Luvussa 10 alamannikuninkaat Suomarius ja Hortarius joutuvat antautumaan roomalaisten alaisuuteen

⁴⁸ Rolfe 1935, xxix–xxx.

⁴⁹ Tomlin 1996, 910.

⁵⁰ Rolfe 1935, xxxiv.

kovin rauhanehdoin. Constantius II:n kateelliset hovimiehet eivät arvosta Julianuksen saavutuksia vaan kuullessaan niistä haukkuvat ja sättivät Julianusta yrittäen mitätöidä tämän suuret ansiot Constantius II:n korvissa (luku 11). Seuraavat luvut kertovatkin Constantius II:n toimista: tämä pakottaa Pannoniaa ja Moesiaa hävittävät sarmaatit ja kvaadit luovuttamaan panttivankeja ja palauttamaan vangitsemansa roomalaiset (luku 12) sekä ajaa limigantit asuinsijoiltaan suuren verenvuodatuksen jälkeen (luku 13). Kirjan päättävässä 14. luvussa kerrotaan vielä roomalaisista lähettiläistä, jotka joutuvat palaamaan Persian kuninkaan Šapurin luota ilman sopimusta rauhasta.

18. kirja käsittelee ajanjaksoa, joka kattaa vuoden 358 lopun ja suurimman osan vuodesta 359.⁵¹ Kirja jakautuu kymmeneen lukuun. Luvuissa 1 ja 2 käsitellään Julianus Caesarin toimia. Julianus muun muassa valvoo järjestystä ja hyvinvointia Galliassa (luku 1) sekä hävittää yhä vihamielisten alamannien alueita ja pakottaa viisi alamannikuningasta anomaan rauhaa (luku 2). Luvussa 3 Ammianus kertoo jalkaväen komentaja Barbatiosta. Barbation ja hänen vaimonsa kaulat katkaistiin, kun luottamuksellinen kirje joutui keisari Constantius II:n käsiin. Kirjeessä Barbation vaimo pyysi miestänsä olemaan jättämättä häntä sitten, kun tästä tulisi keisari. Barbatio nimittäin toivoi itse pääsevänsä keisariksi Constantius II:n kuoltua.

Luku 4 aloittaa persialaissodan kuvauksen. Ammianus kertoo siinä Šapur II:n sotavalmisteluista. Keskeisenä teemana ovat myös hovimiesten juonittelut: Ammianus kertoo ystävänsä Ursicinukseen kohdistuneista valheellisista syytöksistä, joiden avulla hovimiehet yrittivät saada hänet hengiltä. Ammianus esittää keisari Constantius II:n epäluuloisena ja pelokkaana keisarina⁵², joka uskoi mitä tahansa syytöksiä. Luvussa 5 persialaiset saavat pian avukseen henkivartija Antoninuksen, joka karkaa roomalaisten puolelta persialaisten puolelle. Antoninus yllyttää Šapuria ryhtymään sotaan roomalaisia vastaan, mihin tämä on jo itsekin tehnyt aloitteen. Hovimiesten juonittelut johtavat Ursicinuksen korvaamiseen Sabinianuksella. Ursicinus lähetetään Mesopotamiaan (luku 6), jonne persialaiset hyökkäävät kesällä 359 (luku 7). Matkalla Samosataan Ursicinus ja Ammianus joutuvat persialaisten väijytykseen⁵³, josta Ursicinus pääsee pakoon. Am-

⁵¹ De Jonge 1980, 12.

⁵² Amm. 18,4,2: - - *imperatoris suspicaci ac timido* - -. Ammianuksen suhtautumisesta keisari Constantius II:een ks. esim. Amm. 21,16; Elliott 1983, 64–68.

⁵³ Ks. myös luvussa 2.3.1. käsittelemäni tekstiote.

mianuksen sitä vastoin on paettava Amidaan, jota persialaiset lähestyvät (luvut 8-10). Amidan piirityksestä ja valtauksesta Ammianus kertoo 19. kirjassa.

2.3. Ammianus Marcellinus kirjoittajana

2.3.1. Ammianuksen omat kokemukset *Res gestae* -teoksen lähdeaineistona

Kirjallisten lähteidensä ohella Ammianus hyödynsi teoksessaan paljon omia havaintojaan ja henkilökohtaisia kokemuksiaan, minkä on sanottu antavan teokselle suurimman viehätyksen.⁵⁴ On oltu sitä mieltä, että Ammianuksen teos muistuttaa enemmän henkilökohtaista muistelmateosta kuin muodollista historiankirjoitusta.⁵⁵ Kirjan 18 luku 8 on mielestäni tästä erinomainen esimerkki, koska siinä Ammianus kertoo lähes yksinomaan omista kokemuksistaan sodassa persialaisia vastaan. Tuossa luvussa Ammianus kuvaa sitä, miten persialaiset hyökkäävät illyrialaisten ratsumiesten kimppuun. Ammianus on sattumalta itsekin Ursicinuksen kanssa samoilla seuduilla kuin ratsumiehet. Niinpä myös Ammianus ja Ursicinus joutuvat mukaan persialaisten väijytykseen. Ammianus selostaa tarkasti – mielestäni myös itseironiseen sävyyn – hyökkäyksen tapahtumia ja pakoaan Amidaan.

18,8,2 *Sed contigit atrox et silentio omni dedecus obruendum.* - - 18,8,4 - - *ab alta quadam specula radiantium armorum splendore perstricti, hostisque adesse excitatius clamitantes, signo dato quod ad proelium solet hortari, restitimus conglobati, nec fugam capessere, cum essent iam in contuitu qui sectarentur, nec congregi cum hoste equitatu et numero praevalente, metu indubitatae mortis cautum existimantes.* 18,8,5 *Denique ex ultima necessitate manibus iam conserendis, cum quid agi oporteat cunctaremur, occiduntur quidam nostrorum, temere procursantes* - - .

18,8,2 ”Mutta sitten meitä kohtasi hirvittävä häpeä, joka on haudattava äärimmäiseen hiljaisuuteen. - - 18,8,4 - - häikäistyimme välkehtivien aseiden loistosta ollessamme erään korkean kukkulan päällä. Huusimme kovaan ääneen vihollisen olevan pian kimpussamme ja pysähdyimme yhdeksi ryhmäksi, kun oli annettu merkki, jolla oli tapana kutsua taisteluun. Pakoon lähteminen ei mielestämme ollut viisasta, kun takaa-ajajat olivat jo näköpiirissä. Viisasta ei mielestämme myöskään ollut – koska pelkäsimme väistämätöntä kuolemaa – yhteenotto vihollisen kanssa, joka oli vahvempi sekä ratsuväkensä että lukumääränsä suhteen. 18,8,5 Lopulta tartuimme aseisiin äärimmäisen välttämättömyyden pakosta.

⁵⁴ Rolfe 1935, xviii.

⁵⁵ Matthews 1996, 73.

Epäroimme sen suhteen, mitä tulisi tehdä. Silloin jotkut miehistämme lähtivät juoksentelemaan umpimähkään, ja heidät surmattiin - -.”

2.3.2. Myöhäisen latinan piirteet Ammianuksen kielessä

300-luvun jälkimmäisellä puoliskolla eläneen Ammianuksen aikana germaanit olivat vasta aloittaneet tunkeutumisensa Rooman valtakunnan alueelle⁵⁶, eikä puhuttu latina ollut vielä eriytynyt romaanisiksi kieliksi. Ammianuksen kieleen vaikutti hänen klassisen koulutustaustansa ja toisaalta se, ettei latina ollut hänen äidinkieltensä.

Asenteet Ammianuksen kieltä kohtaan ovat vaihdelleet. Robert Blockley käsittelee artikkelissaan tutkijoiden suhtautumista Ammianuksen kieleen eri aikoina. Jo kauan oli tiedostettu, että Ammianuksen latina oli hyvin erilaista kuin klassisten auktoreiden. Pidettiin selvänä, että hänen kielensä muotoutumiseen olivat suuresti vaikuttaneet aikaisempien kirjailijoiden teoksiin perehtyminen, kreikan rakenteet sekä latinan sotilaallinen ja puhekielinen käyttö. Poikkeamiset klassisesta normista selitettiin hänen kreikkalaisella syntyperällään ja sotilastaustallaan ja yleensäkin myöhäisen latinan ”rappiolla”. Varhaiset kommentaattorit olivat yleensäkin vain vähän kiinnostuneita Ammianuksen kielestä. Usein he ylistivät Ammianusta tämän säilyttämän historiallisen tiedon perusteella. Blockley kirjoittaa, että 1800-luvulla alettiin tarkemmin kiinnittää huomiota Ammianuksen kieleen, ja häntä alettiinkin pitää epäpätevänä kirjoittajana, jonka latina oli klassisten lainausten, kreikan rakenteiden ja vulgarismien sekamelskaa. Hänen kieltään pidettiin käsittämättömänä ja mahdottomana kääntää. Lisäksi hänen ainoana ansionaan pidettiin historiallisen materiaalin varauksetonta säilyttämistä. Toisen maailmansodan jälkeen Ammianusta on Blockleyn mukaan alettu jälleen arvostaa.⁵⁷

Myöhäinen latina voidaan määritellä latinan kielen kehitysvaiheeksi, joka käsittää antiikin latinan loppuvaiheet noin vuoteen 600 asti.⁵⁸ Myöhäiseen latinaan vaikuttivat muun muassa klassinen tyyli, retoriikka, puhekieli ja ainekset runoudesta. Merkittävä vaikutus oli myös kreikan kielellä.⁵⁹ Esimerkiksi partisiippirakenteiden yleistyminen oli

⁵⁶ Ammianus kertoo esimerkiksi alamannien lukuisista hyökkäyksistä Gallian alueelle kirjoissa 16 ja 17. Näiden kirjojen tapahtumat sijoittuvat vuosiin 356–359.

⁵⁷ Blockley 1996, 455–466.

⁵⁸ Löfstedt 1959, 11.

⁵⁹ Löfstedt 1959, 60.

suureksi osaksi juuri kreikan kielen vaikutusta.⁶⁰ Kristinuskolla oli syvälinen vaikutus koko yhteiskuntaan ja kulttuuriin, mikä ei voinut olla jättämättä jälkiä myös kieleen.⁶¹ Monet edellä mainituista elementeistä ovat näkyvissä Ammianuksen kielessä, ja erityisesti hänen äidinkieltensä kreikan vaikutus esimerkiksi partisiippirakenteiden runsaassa käytössä⁶², pyrkimys runolliseen ilmaisuun⁶³ sekä vaikutteet klassisilta aukto-reilta.⁶⁴

Myöhäisessä latinassa oli voimakas pyrkimys ilmaisujen vahvistamiseen, mikä ilmeni pleonastisuutena. Oli tarve korostaa merkitystä tai sanaa, joka koettiin jostakin syystä riittämättömäksi yksinään. Tällainen piirre oli erityisesti puhekielelle tyypillinen.⁶⁵ Myös Ammianuksella on pleonastiseksi vahvistamiseksi tulkittavissa olevia ilmaisuja, kuten esimerkiksi: 18,1,1 *Haec per orbis varias partes uno eodemque anno sunt gesta.*

Myös Ammianuksen sanastossa näkyvät myöhäiselle latinalle tyypilliset piirteet. Ammianuksen käyttämiä myöhäisiä sanoja ovat esimerkiksi adverbi *aventer* (= *libenter*)⁶⁶ ja *universi* korvaamassa sanaa *omnes*.⁶⁷ Lisäksi myöhäisessä latinassa tyypillinen *ex*-preposition käyttö virkojen ja titteleiden yhteydessä osoittamassa ylenemistä alemmasta virasta korkeampaan esiintyy myös Ammianuksella⁶⁸: 18,3,5 - - *Inter quos etiam Valentinus, ex primicerio protectorum tribunus*, - -. Rakenne tavataan myös yhteydessä, jossa ei puhuta varsinaisesta virasta: 18,5,1 *Antoninus quidam ex mercatore opulento rationarius apparitor Mesopotamiae ducis* - -. Tällainen käyttö kaupankäyntiin, liiketoimintaan ja maanviljelyyn liittyvien ammattien yhteydessä kuului ilmeisesti puhuttuun kieleen.⁶⁹

⁶⁰ Ernout – Thomas 1953, 280.

⁶¹ Löfstedt 1959, 68.

⁶² Ks. luvut 8.2–8.4 Ammianuksen partisiippirakenteista.

⁶³ Ks. esim. Matthews 1996, 74. Ks. luku 2.3.3. runokielen vaikutteista Ammianuksen tekstissä.

⁶⁴ Ks. esim. Rolfe 1935, xvi–xvii. Ks. luku 2.3.3. muiden kirjailijoiden vaikutuksesta Ammianuksen kieleen.

⁶⁵ Löfstedt 1959, 21–22.

⁶⁶ Amm. 18,5,6; *ThLL* II,1314,49.

⁶⁷ Amm 17,10,7; 18,8,8; De Jonge 1977, 257.

⁶⁸ De Jonge 1980, 109.

⁶⁹ De Jonge 1980, 109.

Edelleen, sana *civitas* esiintyy Ammianuksella myöhemmässä merkityksessä 'kaupunki'.⁷⁰ Esimerkkejä tästä ovat:

17,7,3 - - *haecque secuti typhones atque presteres, cum horrifico tremore terrarum, civitatem et suburbana funditus everterunt.*

18,2,4 - - *et civitates occupatae sunt septem: Castra Herculis, Quadriburgium, Tricensima et Novesium, Bonna, Antennacum et Vingo, - -.*

18,8,11 - - *cinctus undique antecedentibus Persis, civitatem [sc. Amidam] petebam, - -.*

2.3.3. Muiden kirjailijoiden vaikutus Ammianuksen kieleen

Ammianuksen kieli osoittaa useiden kirjailijoiden tuntemusta. Heitä ovat esimerkiksi Cicero, Livius, Vergilius, Ovidius, Plinius vanhempi, Sallustius, Plautus ja Tacitus. Ammianus jatkoi teoksellaan Tacituksen historiankirjoitusta ja juuri Tacitusta Ammianus pyrkiikin jäljittelemään niin paljon kuin mahdollista.⁷¹ Rolfen mukaan Ammianuksella oli pyrkimys koristaa tyyliään kaikista mahdollisista lähteistä peräisin olevilla ”koristeilla”, ja tämä yhdistettynä Tacituksen jäljittelyyn loi hänen erikoisen tyylin.⁷² Esimerkiksi ilmaisua *nocte provecta*⁷³ De Jonge vertaa Tacitukseen⁷⁴: *Provecta nox erat et Neroni per vinolentiam trahebatur, cum ingreditur Paris, - -.*⁷⁵

Lainauksia runoilijoilta Ammianus käyttää tuomaan eepistä sävyä ja värikkyyttä kerrontaan.⁷⁶ Yksi runokielen piirre Ammianuksen kielessä on monikon käyttäminen yksikön merkityksessä. De Jongen mukaan seuraavassa kohdassa esiintyvä *usibus longis* on todennäköisesti juuri esimerkki runollisesta monikosta⁷⁷: 18,2,4 - - *etiam Florentius praefectus apparuit subito, - -, et commeatum perferens copiam sufficientem usibus longis.* Ammianuksella esiintyy myös yksiköllinen sana monikkoä merkityksessä. Tästä ovat esimerkkinä seuraavat kohdat, joissa yksikköä *miles* on käytetty kollektiivisesti:

⁷⁰ *ThLL* III,1238,4–10.

⁷¹ Rolfe 1935, xvi–xvii.

⁷² Rolfe 1935, xxi.

⁷³ *Amm.* 18,2,12.

⁷⁴ De Jonge 1980, 47.

⁷⁵ *Tac. ann.* 13,20.

⁷⁶ Matthews 1996, 74.

⁷⁷ De Jonge 1980, 30.

18,2,3 - - *ipse* [sc. *Iulianus*] - -, *ad expeditionem undique milite convocato, profectus*, - -.

18,2,14 - -, *visus in barbarico miles per Hortarii regna transibat intacta*.

Hyvin usein Ammianus käyttää myös arkaaisia perfektimuotoja:

18,2,11 *Verum cum nostri locum adventarent provisum, vallo fossaque quievere circumdati*, - -.

18,2,6 - - *milites* - -, *materias vexere cervicibus* - -.

Ciceron kielellä oli voimakas vaikutus Ammianukseen. Esimerkiksi seuraava sanonta on peräisin Cicerolta:

Amm. 18,4,2 - - *comitatensis fabrica eandem incudem (ut dicitur) diu noctuque tundendo*, - -, *imperatoris suspicaci ac timido intendebat Ursicinum* - -.

“ - - joukko hovimiehiä [oik. ”hovimiesten työpaja”] pyrki öin ja päivin takomaan saman alasimen äärellä, kuten sanonta kuuluu, - - ja toi Ursicinuksen epäluuloisen ja pelokkaan keisarin eteen - -”.

Vertaa Cicero, *De oratore* 2,39,162: *Ego autem, si quem nunc plane rudem institui ad dicendum velim, his potius tradam adsiduis uno opere eandem incudem diem noctemque tundentibus* - -. Myös Ammianuksella itsellään sanonta toistuu kohdassa 28,4,26.⁷⁸ Lisäksi kohdan 18,8,2⁷⁹ - - *sed contigit atrox et silentio omni dedecus obruendum* - - verbi *obruere* esiintyy Cicerolla samantyyppisessä yhteydessä: *Est autem situm in nobis, ut et adversa quasi perpetua oblivione obruamus et secunda iucunde ac suaviter meminerimus*.⁸⁰

Kohdassa, jossa Ammianus kertoo persialaisten väijytyksestä ja illyrialaisista ratsu- miehistä, on ilmaisu - -, *eos vino oppressos et somno*, - -.⁸¹ Samantyyppinen ilmaisu esiintyy Liviuksella kohdassa, jossa hän kertoo Herakleen kultin synnystä: *Ibi cum eum [sc. Herculem] cibo vinoque gravatum sopor oppressisset* - -.⁸² Kohta tuo mieleen myös Vergiliuksen käyttämän ilmaisun *Aeneis*-eepoksen toisesta kirjasta, jossa ennen Troijan

⁷⁸ De Jonge 1980, 95-96.

⁷⁹ Ks. myös luku 2.3.1.

⁸⁰ Cic. *fin.* 1,17,57. De Jonge 1980, 254.

⁸¹ Amm. 18,8,3.

⁸² Liv. 1,7,5.

tuhoa sen asukkaat nukkuvat juhlinnan jälkeen ja kreikkalaiset hyökkäävät kaupunkiin: - - *invadunt urbem somno vinoque sepultam* - -. ⁸³ Ammianus tuntuu omassa ilmaisussaan yhdistävän näiden kahden auktorin käyttämät ilmaisut.

2.3.4. Kreikan vaikutus Ammianuksen kielessä

Ammianuksen kreikkalainen syntyperä ja se, että kreikka oli hänen äidinkieltensä, on päätelty hänen oman mainintansa perusteella: *ut miles quondam et Graecus* (31,16,9). Päätelmää tukevat lukuisat kohdat tekstistä, joissa Ammianus viittaa kreikkaan omana kielenään. ⁸⁴ Löytämiäni esimerkkejä tällaisesta viittaamisesta ovat 18,6,22 - - *cum sol tertius adfulsisset, cernebamur terrarum omnes ambitus subiectos, quos **orizontas appellamus***, - - ja 17,7,11, jossa Ammianus kertoo maanjäristysten synnystä: *Accidunt autem, - - aut in cavernis minutis terrarum, quas **graece syringas appellamus**, impulsu crebriore aquis undabundis* - -. Ammianuksen tekstissä on muutenkin paljon kreikasta peräisin olevaa sanastoa, josta tosin suurin osa on jo aiemmin latinan kieleen lainattua. ⁸⁵

Kirjoittajan (tai puhujan) äidinkieli heijastuu usein hänen käyttämäänsä vieraaseen kieleen. Joskus tämä ilmenee tietoisena lainaamisena, mutta useammin kuitenkin tiedostamattomana siirtovaikutuksena. Mitä vähäisempi vieraan kielen hallinta on, sitä enemmän esiintyy äidinkielen siirtovaikutusta. Ammianuksen kohdalla on usein hyvin vaikea erottaa, kummasta ilmiöstä on kyse, kun tarkastellaan kreikasta peräisin olevia rakenteita. Latinankieliset runoilijat käyttivät tällaisia rakenteita usein tietoisesti. Ammianus tunsi hyvin latinankielistä kirjallisuutta (katso myös luku 2.3.3.) ja kykeni käyttämään kreikan rakenteita sen mallin mukaan, jonka hän oli havainnut latinankielisessä kirjallisuudessa. ⁸⁶

J.N. Adams ottaa esille sanan *circumspectus*, joka Ammianuksella saa merkityksen *ab omnibus cum admiratione spectatus, magnificus*. ⁸⁷ Sanan yleisempi merkitys olisi *bene*

⁸³ Verg. *Aen.* 2, 265.

⁸⁴ Matthews 1994, 252.

⁸⁵ Hagendahl 1921, 70.

⁸⁶ Adams 2003, 424–425. Lainauksesta ja siirtovaikutuksesta ks. Adams 2003, 18–29.

⁸⁷ Adams 2003, 464; *ThLL* III,1171,77.

consideratus.⁸⁸ Ensin mainittu kreikan sanaan περίβλεπτος perustuva merkitys esiintyy lähes yksinomaan Ammianuksella.⁸⁹ Esimerkiksi:

14,6,6 - - *populique Romani nomen **circumspectum** et verecundum* - - .
18,10,1 - -, *additumque est ibi* - - *inveniri feminam pulchram* - -, *Craugasi Nisibeni cuiusdam uxorem, in municipali ordine genere, fama potentiaque **circumspecti***.⁹⁰

Kreikasta peräisin oleva suhteen akkusatiivi, jota kutsutaan myös nimellä *accusativus graecus*, on latinan kielelle suhteellisen vieras rakenne. Varhaisessa latinassa tai normaalissa proosassa se ei esiinny juuri ollenkaan, mutta se on kuitenkin hyvin suosittu Augustuksen ajan runoilijoilla.⁹¹ Tästä esimerkkinä on ote Vergiliuksen *Aeneis*-eepoksen toisesta kirjasta: - - **ille** [sc. *Laocoon*] *simul manibus tendit divellere nodos / **perfusus** sanie **vittas** atroque veneno* - -.⁹² *Accusativus graecus* esiintyy myös Tacituksen runollisessa proosassa⁹³ ja Ammianus, joka oli Tacituksen ihailija ja jäljittelijä, käyttää myös kyseistä rakennetta ainakin seuraavassa kohdassa: 18,8,11 *Mihi* - - **Verennianus** - - *occurrit, **femur** sagitta **confixus*** - -. Mielestäni tässä voisi nähdä toisaalta äidinkielen siirtovaikutusta, toisaalta Ammianuksen pyrkimystä runollisuuteen. De Jonge huomauttaa, että vaikka kreikan vaikutus on jatkuvasti läsnä Ammianuksen kielessä – erityisesti syntaksissa – on kuitenkin muistettava, että myöhäisessä latinassa ja myöhäisessä kreikassa oli useita rinnakkaisia kehityskulkuja.⁹⁴

2.3.5. Ammianuksen kielen erityispiirteitä

Tässä luvussa otan muutamien tekstiotteiden avulla esille sellaisia virkkeiden rakentamiseen liittyviä ilmiöitä, jotka ovat tyypillisiä Ammianuksen kielessä. Tekstiotteiden tarkoituksena on antaa yleiskuva Ammianuksen tyylistä ja virkerakenteista ennen yksittäisten rakenteiden käsittelyä.

⁸⁸ *ThLL* III,1171, 68.

⁸⁹ Adams 2003, 464.

⁹⁰ *ThLL* III,1171,78,79.

⁹¹ Löfstedt 1959, 94.

⁹² Verg. *Aen.* 2, 220–221.

⁹³ Löfstedt 1959, 94.

⁹⁴ De Jonge 1980, 4. Myöhäisen kreikan ja myöhäisen latinan rinnakkaisista kehityskuluista ks. myös Löfstedt 1959, 110–119.

Seuraavassa otteessa huomionarvoista on tapaluokkien vaihtelu rinnasteisissa lauseissa:

18,4,3 - - *mercari conplures nitebantur Eusebi favorem, - -, ante dicti magistri equitum salutem acriter inpugnantis ratione bifaria, **quod** omnium solus nec opis eius **egebat**, ut ceteri, **et** domo sua non **cederet** Antiochiae, quam molestissime flagitabat.*

“Lisäksi hyvin monet yrittivät ostaa Eusebiuksen suosion - -. Eusebius uhkasi kiivailla hyökkäyksillään tuon edellä mainitun ratsuväenkomentajan Ursicinuksen henkeä. Näitä hyökkäyksiä hän teki kahdesta syystä. Toinen oli se, ettei Ursicinus toisin kuin kaikki muut tarvinnut hänen apuaan. Toinen syy oli se, ettei Ursicinus suostunut luovuttamaan hänelle Antiokiassa sijaitsevaa taloan, jota hän mitä vastenmielisimmällä tavalla vaati itselleen.”

Eksplikatiivinen *quod*-lause, jollaiseksi tämän tulkitsisin, vaatisi klassisen normin mukaisesti yleensä predikaatin indikatiiviin.⁹⁵ De Jongen mukaan tapaluokan vaihtamiselle indikatiivista konjunktiviin ei ole tässä mitään syntaktista tai psykologista perustetta.⁹⁶ Guy Sabbah sitä vastoin on sitä mieltä, että indikatiivia on tässä käytetty ilmaisemaan objektiivista syytä, kun taas konjunktivi ilmaisee täysin subjektiivista vaikutinta.⁹⁷ Harald Hagendahl käsittelee Ammianuksen käyttämiä tapaluokkia ja toteaa, että Ammianus käyttää indikatiivia ja konjunktiviä vaihtelevasti samojen konjunktoiden tai pronominien yhteydessä.⁹⁸

Ammianuksen pyrkimys tietynlaisiin klausuloihin saa myös aikaan vaihtelua tapaluokkien ja aikamuotojen käytössä.⁹⁹ Ammianuksella on taipumus päättää lauseensa metrisillä klausuloilla, jotka perustuvat aksenttiin eivätkä kvantiteettiin. Periaate on se, että lauseen kahden viimeisen painollisen tavun välissä on aina joko kaksi tai neljä painotonta tavua, ei koskaan kolmea tai yhtä. Kvantiteetilla ei ole merkitystä, eivätkä loppuvokaalit koskaan elidoidu. Klausuloiden määrä on Ammianuksella niin suuri, että enemmistön täytyy olla suunnitelmallisia.¹⁰⁰ Hagendahlin mainitsema esimerkki edellä kuvatun kaltaisesta klausulasta on¹⁰¹:

⁹⁵ Kühner – Stegmann 1976b, 269–271, § 192, 1–2a.

⁹⁶ De Jonge 1980, 100.

⁹⁷ Sabbah 1970, 195.

⁹⁸ Hagendahl 1921, 121–122.

⁹⁹ De Jonge 1980, 100.

¹⁰⁰ Rolfe 1935, xxii. Runouden rytmistä proosassa ks. *LHS*, alk. s. 714.

¹⁰¹ Hagendahl 1921, 122.

21,12,16 - - *ea tempestate probe cognitum miserat* (± - -, ± - -¹⁰²)

Perfektin ja pluskvamperfektin välisen eron hämärtyminen oli tyypillinen piirre myöhäisessä latinassa.¹⁰³ Hagendahlin mukaan Ammianuksen aikamuotojen käyttö on niin sekavaa, että se aiheuttaa lukemiselle suuria ongelmia. Hän pitää mahdollisena, että tällainen sekavuus on juuri klausuloiden vaikutusta. Hänen mukaansa Ammianuksella on kohtia, joissa pluskvamperfektiä on käytetty perfektin sijasta juuri tietynlaisen klausulan aikaansaamiseksi. Hagendahlin mainitsemia esimerkkejä tällaisista tapauksista ovat muun muassa¹⁰⁴:

20,4,4 *Conticuit hisque acquieverat Iulianus* (± - -, - - ± -)

21,4,2 *Philagrium notarium, - -, ad eas miserat partes* (± - -, ± -)

Yleisesti voisi sanoa, ettei Ammianus juuri käytä *oratio obliquaa* teoksessaan. Tällainen käytäntö poikkeaa suuresti esimerkiksi Caesarin ja Liviuksen historiateoksista. Selostaessaan muiden henkilöiden puheita Ammianus käyttää suoria lainauksia. Tästä esimerkkinä on seuraava kohta 18. kirjan ensimmäisestä luvusta, joka on samalla hyvä esimerkki Ammianukselle tyypillisestä Julianuksen ylistämisestä¹⁰⁵:

18,1,4 - - *Delphidius orator acerrimus, vehementer eum [sc. Iulianum] oppugnans, documentorum inopia percitus, exclamavit: "ecquis, florentissime Caesar, nocens esse poterit usquam, si negare sufficiet?"; contra quem Iulianus prudenter motus ex tempore: "ecquis", ait, "innocens esse poterit, si accusasse succedet?" et haec quidem et huius modi multa civilia.*

“ - - mitä kiivain puhuja Delphidius hyökkäsi rajusti häntä vastaan todisteiden puutteen ärsyttämänä ja huusi: ”Tökkopa ketään, oi mahtava Caesar, voitaisiin koskaan todistaa syylliseksi, jos syytöksen kieltäminen riittäisi?” Julianus vastasi heti paikalla Delphidiukselle tämän sanojen innoittamana viisaasti: ”Tökkopa ketään voisi todistaa syyttömäksi, jos syyttäminen johtaisi syyllisyyden toteamiseen?” Ja nämä ja monet vastaavan kaltaiset sanat olivat todisteena Julianuksen oikeamielisyydestä.”

¹⁰² ± = painollinen tavu; - = painoton tavu.

¹⁰³ Ks. luku 3.2.2.

¹⁰⁴ Hagendahl 1921, 121–122.

¹⁰⁵ Vrt. luku 2.2.3.

Latinankielisen kertovan proosan syntyyn vaikutti kreikan kieli, jossa partisiippiirakenteita oli runsaammin käytössä kuin latinassa. Kreikan mallin pohjalta latinaksi kirjoittaneet historioitsijat kehittivät kertovan tyyliä hyödyntäen käytössään olevaa suppeaa partisiippivalikoimaa. Tuloksena oli kerronnallinen tyyli, jossa partisiippiirakenteet (kuten *ablativus absolutus* ja *participia coniuncta*) vaihtelevat finiittimuotoisen verbin sisältävien alisteisten sivulauseiden kanssa muodostaen virkkeitä.¹⁰⁶

Tähän olen valinnut tekstiotteen, joka mielestäni kuvaa hyvin Ammianuksen verbimuotojen käyttöä ja virkkeiden rakentumista. Tekstiotteessa esiintyvä Antoninus on roomalainen, joka karkaa persialaisten puolelle. Koko tekstiote muodostuu yhdestä virkkeestä. On vaikea hahmottaa viittaussuhteita (esimerkiksi pronominit ja niiden korrelaatit, aikasuhteet, subjektit ja predikaatit). Ammianuksen tekstissä pitkät virkerakenteet ovat hyvin tyyppillisiä, ja partisiippiirakenteet ovat valtavan yleisiä. Koko virkkeessä on yhdeksän finiittimuotoista verbiä (*contemplaretur*, *spectabant*, *calcitraret*, *flectit*¹⁰⁷, *rimabatur*, *versabatur*, *agant*, *venturi sint* ja *suppetant*; alleviivatut muodot), ja seitsemän partisiippimuotoa (*nexus*, *inclinatis*, *confessus*, *ausurus*, *sciens*, *describens* ja *percontans*; lihavoidut muodot). Lisäksi mukana on yksi (passiivinen) infinitiivi (*translatum* [sc. *esse*]; lihavoitu), yksi gerundimuoto (*iurgando*) sekä yksi gerundiivimuoto (*deferendam*). Partisiipit näyttävät vievän tarinaa eteenpäin ja näin ollen korvaavan finiittimuotoiset verbit. Toisin kuin klassisessa latinassa, partisiippiirakenteiden funktio ei useinkaan näytä olevan samanaikaisen tai aikaisemman toiminnan ilmaiseminen suhteessa hallitsevaan rakenteeseen (tätä käsitelen tarkemmin luvussa 8). Olen käänöksessäni jakanut Ammianuksen virkkeen kymmeneksi eri virkkeeksi ja suurimman osan partisiipeista olen kääntänyt finiittimuotoisilla verbeillä. Olen myös lisännyt joitakin predikaattiverbejä selvyuden vuoksi.

18,5,1 *Antoninus quidam ex mercatore opulento rationarius apparitor Mesopotamiae ducis, tunc protector exercitatus et prudens perque omnes illas notissimus terras, aviditate quorundam **nexus** ingentibus damnis, cum iurgando contra potentis, se magis magisque iniustitia frangi contemplaretur, ad deferendam potioribus gratiam qui spectabant negotium **inclinatis**, ne contra acumina calcitraret, flectit in blanditias molliores, **confessusque** debitum per concludia in nomen fisci **translatum**, iamque **ausurus** inmania, rimabatur tectius rei publicae membra totius, et utriusque linguae litteras **sciens**, circa ratiocinia versabatur, qui vel quarum virium milites ubi agant, vel procinctus tempore quo*

¹⁰⁶ Helttula 1987, 15.

¹⁰⁷ Rolfen editiossa (1935) on muoto *flexus*.

sint venturi describens, itidem armorum et commeatum copiae aliaque usui bello futura an abunde suppetant indefessa sciscitatione percontans.

”Oli muuan Antoninus, joka aloitti varakkaana kauppiana, siirtyi sitten Mesopotamian hallitsijan palvelukseen kirjanpitäjäksi ja viimein saavutti kokeneen ja viisaan upseerin aseman. Hän oli erittäin tunnettu kaikissa seudun maissa. Antoninus oli sidottu valtaviin menetyksiin eräiden vaikutusvaltaisten miesten ahneuden takia. Kiistellessään näiden mahtimiesten kanssa hän huomasi joutuvansa yhä enemmän ja enemmän epäoikeudenmukaisilla keinoilla sorretuksi. Nimittäin ne, jotka selvittivät asiaa, olivat taipuvaisia suosimaan mahtimiehiä. Jottei taistelisi vuorenhuippuja vastaan Antoninus turvautui mitä myöntyväisimpiin kohteliaisuuksiin ja tunnusti velan, joka oli salaliiton avulla siirretty keisarin rahakirstun velkaluetteloon. Nyt Antoninus rohkeni ryhtyä valtavaan hankkeeseen: hän urkki salaa tietoonsa koko valtiota koskevia hallinnollisia asioita. Osaten kumpaakin kieltä hän puuhasteli erilaisten luetteloiden ja laskelmien parissa. Hän pyrki selvittämään mitä joukkoja missäkin oli, minkä vahvuisia ne olivat tai milloin sotilaat olisivat valmiita sotaan. Väsymättömällä tiedustelulla hän pyrki myös saamaan tietoonsa, oliko aseita, ruokatarvikkeita sekä muuta sodassa tarvittavaa runsaasti.”

Seuraavaksi olen valinnut tekstiotteen, joka kuvastaa sitä, miten Ammianus käyttää *ablativus absolutus* -rakennetta ja muita partisippiimuotoja rinnakkain. Olen alleviivannut otteesta kaikki *participium coniunctum* -muodot ja lihavoivut *ablativus absolutus* -rakenteet. Merkille pantavaa on se, että kun *participium coniunctum* -muotoja on seitsemän kappaletta, on otteessa ainoastaan neljä finiittimuotoista verbiä: *ferebat*, *desiluit*, *salutavit* ja *indicat*. *Ablativus absolutus* -rakenteita tekstiotteesta löytyy kolme.

18,8,5 - - *et urgente utraque parte, Antoninus ambitiosum praegrediens agmen, ab Ursicino agnitus, et obiurgatorio sonu vocis increpitis, proditorque et nefarius appellatus, sublata tiara, quam capiti summo ferebat honoris insigne, desiluit equo, curvatisque membris, humum vultu paene contingens, salutavit patronum appellans et dominum, manus post terga conectens, quod apud Assyrios supplicis indicat formam, - -*

”Kummankin rintaman työntyessä eteenpäin Antoninus johti mitä mahtipontisinta sotajoukkoaan. Ursicinus tunnisti Antoninuksen, sätti häntä moittivaan äänensävyyn ja kutsui häntä petturiksi ja rikolliseksi. Antoninus otti päästään turbaanin, jota hän kantoi korkean asemansa merkinä, hyppäsi alas hevosensa selästä ja taivutti jäseniään, kunnes hänen kasvonsa melkein koskettivat maata. Hän tervehti Ursicinusta kutsuen tätä suojelijakseen ja herrakseen ja liitti kätensä selän takana yhteen, mikä assyrialaisten parissa oli katumusta osoittava ele.”

Myös seuraava esimerkki, jossa *augustukseksi* nimitetty Julianus puhuttelee sotilaitaan, kuvaa mielestäni hyvin Ammianuksen tyyliä. Partisiippirakenteita on paljon ja aikasuhteet ovat epämääräisiä:

20,5,5 ”- *Id sane nec praetermitti est aequum nec taceri, quod cum prope Argentoratum illuxisset ille beatissimus dies, vehens quodam modo Galliis perpetuam libertatem, inter confertissima tela me discurrente, vos vigore ususque diuturnitati fundati, velut incitatos torrentes, hostes abruptius inundantes, superastis ferro prostratos, vel fluminis profundo submersos, paucis relictis nostrorum, quorum exequias honestavimus, celebri potius laude quam luctu.*”

”Tätä ei pidä laiminlyödä eikä tästä saa vaieta: kun Argentoratumin lähellä valkeni tuo mitä onnekkain päivä, joka tavallaan toi galleille pysyvän vapauden, minä juoksin aseryöpyn keskellä ja te voititte vihollisen voimanne ja pitkän kokemuksenne rohkaisemina; vihollisen nopeasti vyöryessä eteenpäin te syöksyitte heidän kimppuunsa ja lävistitte heidät miekallanne tai syöksitte heidät joen syvyyksiin! Vain muutamat meistä kaatuivat, ja heidät hautasimme pikemminkin ylistäen heitä kuin surren.”

Vaikka partisiippirakenteet ovat erittäin yleisiä ja luontevia rakenteita jo klassisen ajan historiallisessa proosassa (vertaa edellä), vaikuttaa Ammianuksen partisiippirakenteiden ja muiden lauseenvastikkeiden käyttö poikkeuksellisen runsaalta ja muutenkin klassisesta normista poikkeavalta: aikasuhteita ei ilmaista klassiselle kielelle tyypillisellä tarkkuudella ja partisiipit vastaavat merkitykseltään finiittimuotoisia verbejä viedessään tarinaa eteenpäin. Partisiippirakenteita käsittelem tarkemmin omina ryhminään luvuissa 8.2.–8.4.

3. Klassisen sivulausesyntaksin ja myöhäisen sivulausesyntaksin vertailua

3.1. Yleistä

Myöhäisantiikin ja keskiajan latinan perusta on klassisessa latinassa. Muutoksia kuitenkin tapahtui kaikilla kielen osa-alueilla: morfologiassa, syntaksissa, ääntämisessä ja ortografiassa. Esimerkiksi deklinaatioiden, tempusten, modusten, adjektiivien, pronominien ja verbien nominaalimuotojen käyttö muuttui. Usein klassiset muodot esiintyivät edelleen rinnakkain uusien ilmaisutapojen kanssa.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Ks. esim. Sidwell 1995, 362–375; Sidwell esittää tiiviin yhteenvedon myöhäisenä aikana latinassa tapahtuneista muutoksista.

Tässä luvussa tarkastelen klassisen latinan sivulausesyntaksin joitakin keskeisiä piirteitä, kuten myös sellaisia myöhäisessä latinassa tapahtuneita kehityskulkuja, jotka ovat keskeisiä juuri sivulausesyntaksin kannalta. Tällaisia ovat aikamuotojen ja tapaluokkien käyttö sivulauseissa sekä muutokset verbien nominaalimuotojen ja lauseenvastikkeiden käytössä.

3.2. Tempus ja modus sivulauseissa

3.2.1. Klassinen kieli

Klassisena aikana latinan kielessä kehittyi erityinen tapa käyttää aikamuotoja ja tapaluokkia. Siitä käytetään nimitystä *consecutio temporum*, ja se koskee konjunktiivin aikamuotoja sivulauseessa. Sitä koskevan pääsäännön voi esittää seuraavalla tavalla:

1) Kun hallitsevan lauseen predikaatin aikamuoto ilmaisee nykyistä tai tulevaa aikaa, on sivulauseessa konjunktiivin preesens ilmaistaessa samanaikaista toimintaa (*scio, quid agas*), konjunktiivin perfekti ilmaistaessa aikaisempaa toimintaa (*scio, quid egeris*) ja futuurin perifrastinen muoto (partisiipin futuuri + *esse*-verbin konjunktiivin preesens) ilmaistaessa myöhäisempää toimintaa (*scio, quid acturus sis*).¹⁰⁹

2) Kun hallitsevan lauseen predikaatin aikamuoto ilmaisee mennyttä aikaa, on sivulauseessa konjunktiivin imperfekti ilmaistaessa samanaikaista toimintaa (*sciebam, quid ageres*), konjunktiivin pluskvamperfekti ilmaistaessa aikaisempaa toimintaa (*sciebam, quid egisses*) ja futuurin perifrastinen muoto (partisiipin futuuri + *esse*-verbin konjunktiivin imperfekti) ilmaistaessa myöhäisempää toimintaa (*sciebam, quid acturus esses*).¹¹⁰

Edellä kuvattu sääntö koskee esimerkiksi epäsuoria kysymyslauseita ja temporaalisia *cum historicum* -lauseita. Ainakin epäsuoran tahtomuslauseen ja finaalisien adverbialilauseen *consecutio* on kuitenkin yksinkertaisempi, koska myöhäisemmyyttä ei tarvitse erikseen ilmaista: sivulauseessa on konjunktiivin preesens, jos hallitsevan lauseen

¹⁰⁹ Kühner – Stegmann 1976b, 174–175, § 180.

¹¹⁰ Kühner – Stegmann 1976b, 174–175, § 180.

predikaattiverbi on nyky- tai tulevan ajan aikamuodossa, ja konjunktiivin imperfekti, jos hallitsevan lauseen predikaattiverbi on menneen ajan aikamuodossa.¹¹¹

Sándor Kiss käsittelee konjunktiivin ja indikatiivin käyttöä sekä klassisessa että myöhäisessä latinassa tutkimuksessaan myöhäisen latinan verbisyntaksin kehityskuluista.¹¹² Klassisen kielen tapaluokkien käyttöä käsitellessään Kiss toteaa, että päälauseessa indikatiivi ja konjunktiivit saivat aikaan selkeän merkityseron, eli konjunktiivilla ilmaistiin asia, joka jollakin tavalla oli ”kaukana todellisuudesta”. Sitä vastoin sivulauseen konjunktiivit oli usein automaattinen, eikä sillä ollut omaa merkitystä, koska välttämätön semanttinen informaatio ilmaistiin sivulausetyypin määräävällä konjunktiolla. Konjunktiivin tehtävä oli usein vain korostaa alistussuhdetta.¹¹³

Indikatiivin ja konjunktiivin käyttöä käsittelevät myös Alfred Ernout ja François Thomas.¹¹⁴ Heidän mukaansa sivulauseen aloittavaa konjunktiota seuraava tapaluokka riippui suurelta osin lauseen merkityksestä. Sivulauseessa indikatiivi ilmaisi toteutunutta tosiasiaa. Sitä vastoin konjunktiivin esiintyminen sivulauseessa oli monimutkaisempi ilmiö. Usein konjunktiivilla ilmaistiin ei-todellista, toteutumaton asiaa. Tämä koski esimerkiksi tarkoitusta ilmaisevia finaalisia sivulauseita, finaalisia relatiivilauseita, epäsuoria tahtomuslauseita sekä ylipäättään mahdollisuutta, ehtoa tai irrealisuutta ilmaisevia sivulauseita. Kuitenkin konjunktiivit käytettiin tietynlaisissa sivulauseissa ilmaisemaan todellisia, toteutuneita asioita. Tällaisia ovat *cum historicum*-lauseet, kausaaliset tai konsessiiviset *cum*-lauseet, kausaaliset, adversatiiviset ja konsekutiiviset relatiivilauseet sekä konsekutiiviset *ut*-lauseet. Keisariaikana konjunktiivit alkoi korvata indikatiivin useiden konjunktioiden jälkeen. Nimensä mukaisesti konjunktiivista (*subiunctivus* / *coniunctivus*) tuli tapaluokka, joka vain yhdisti sivulauseen päälauseeseen ilman lisämerkitystä.¹¹⁵

¹¹¹ Ks. esim. Ernout – Thomas 1953, 414, § 401.

¹¹² *Tendances évolutives de la syntaxe verbale en latin tardif* (1982).

¹¹³ Kiss 1982, 34–35.

¹¹⁴ *Syntaxe latine* (1953).

¹¹⁵ Ernout – Thomas 1953, 292–293.

3.2.2. Myöhäinen latina

Kissin mukaan tutkittaessa myöhäisiä latinankielisiä tekstejä nousee esille yleisvaikutelma siitä, että valinta indikatiivin ja konjunktiivin välillä on tullut yhä vaikeammaksi kielenkäyttäjille. Kieliopillinen ero näiden kahden tapaluokan välillä hämärtyy jossakin määrin ja johtaa tietyissä tapauksissa niiden vaihteluun. Toisaalta tapaluokkien välinen ero kuitenkin säilyy ja jopa vahvistuu: esiintyy pyrkimys tuoda esiin konjunktiivin perustavanlaatuisia semanttisia merkityksiä, joita ovat ”välttämättömyyden” ja ”mahdollisuuden” ilmaiseminen. Toisin sanoen vaihtelu indikatiivin ja konjunktiivin välillä sivulauseissa on vähäisempää niissä tapauksissa, joissa ilmaistaan juuri välttämättömyyttä ja mahdollisuutta. Näin ollen konjunktiivin käyttö sivulauseessa lähenee sen käyttöä päälauseessa: konjunktiivilla on oma merkityksensä vastakohtana indikatiivin sisältämälle merkitykselle.¹¹⁶

Tempusten käytössä tapahtunut merkittävä muutos oli se, ettei klassisen kielen normia enää välttämättä noudatettu aikasuhteiden ilmaisussa (vertaa luvussa 3.2.1. käsittelemäni *consecutio temporum*). Näin ollen imperfektiä alettiin käyttää perfektin sijasta, perfektinä taas pluskvamperfektin sijasta, samoin kuin pluskvamperfektiä perfektin sijasta.¹¹⁷

3.3. Verbien nominaalimuodot ja lauseenvastikkeet

3.3.1. Klassinen kieli

Infinitiivit ja partisiipit ovat verbien nominaalimuotoja. Ne käyttäytyvät verbien tavoin siten, että ne ilmaisevat erilaisten muotojensa kautta toimintojen välisiä aikasuhteita (aikaisempaa, samanaikaista ja myöhäisempää toimintaa). Niillä on myös aktiiviset ja passiiviset muotonsa.¹¹⁸ Infinitiivejä ja partisiippeja käytetään muodostettaessa lauseenvastikkeita, ja ne voivat finiittimuotoisten verbien tavoin saada objektin.

¹¹⁶ Kiss 1982, 50–51.

¹¹⁷ Sidwell 1995, 364.

¹¹⁸ Kühner – Stegmann 1976a, 662; § 122, 1 & 2.

Accusativus cum infinitivo -lauseenvastike (*aci*) (passiivisten muotojen yhteydessä *nominativus cum infinitivo* = *nci*) oli klassisen kielen tapa ilmaista epäsuoria väitteitä.¹¹⁹ *Aci*-rakenne muodostuu verbistä, akkusatiivimuotoisesta pääsanasta ja infinitiivistä. Kaikki kolme infinitiiviä voivat esiintyä rakenteessa: infinitiivin preesens ilmaisee samanaikaista toimintaa suhteessa hallitsevan verbin ilmaisemaan toimintaan (*nuntius narrat / narrabat / narravit / narraverat hostem urbem obsidere*), infinitiivin perfekti aikaisempaa (*nuntius narrat / narrabat / narravit / narraverat hostem urbem obsedisse*) ja infinitiivin futuuri myöhäisempää (*nuntius narrat / narrabat / narravit / narraverat hostem urbem obsessurum esse*).¹²⁰ Käsittelen *aci*-rakenteen klassista käyttöä luvussa 5.1.

Partisiipeista muodostettuja rakenteita käytetään korvaamassa esimerkiksi aikaa tai syytä ilmaisevia sivulauseita. Tällöin lauseenvastikerakenne voi olla *participium coniunctum*, eli hallitsevassa rakenteessa sijaitsevan pääsanansa mukaan suvussa, sijassa ja luvussa taipuva partisiippi, tai *ablativus absolutus*, jossa sekä pääsana että partisiippi ovat ablatiivissa. *Ablativus absolutus* -rakennetta käytetään silloin, kun sillä ja hallitsevalla rakenteella ei ole yhteisiä jäseniä.¹²¹ Näitä rakenteita käsittelen luvuissa 8.2. ja 8.4.

3.3.2. Myöhäinen latina

Myöhäisenä aikana verbien nominaalimuotojen käytössä tapahtui muutoksia. Esimerkiksi infinitiivien käyttö tarkoitusta ilmaisemassa yleistyi (finaalinen infinitiivi), kuten myös infinitiivien käyttö epäsuoria käskyjä ilmaistaessa. Myös partisiippien käyttö muuttui. Esimerkiksi partisiipin preesensia alettiin käyttää ilmaisemaan aikaisempaa toimintaa suhteessa hallitsevaan rakenteeseen, ja muutenkin sen käyttö monipuolistui. Sillä saatettiin ilmaista esimerkiksi keinoa, tapaa tai tarkoitusta.¹²²

Klassisen kielen mukainen *aci*-lauseenvastike epäsuoria väitteitä ilmaisemassa sai rinnalleen alisteisen sivulauseen, joka saattoi alkaa usealla eri konjunktiolla ja jonka

¹¹⁹ Ks. *aci*-rakenteesta esim. Kühner – Stegmann 1976a, 687–721; § 126 & § 127.

¹²⁰ Kühner – Stegmann 1976a, 688–689; § 126, 2 & Anm. 1.

¹²¹ Kühner – Stegmann 1976b, 771; § 138, 5a & b.

¹²² Sidwell 1995, 368–369.

predikaattiverbi oli joko indikatiivissa tai konjuktiivissa.¹²³ Tätä käsitellen tarkemmin luvussa 5.1.

4. Epäsuorat tahdonilmaukset

4.1. Klassinen normi

Aloitin varsinaisen tutkimusosan käsittelemällä epäsuoria tahdonilmauksia. Luvussa 4.1. käsitellen klassista normia näiden rakenteiden osalta ja luvussa 4.2. epäsuoria tahdonilmauksia Ammianuksella. Tärkeä kysymys on se, käyttääkö Ammianus epäsuorissa tahdonilmauksissa klassista epäsuoraa tahtomuslausetta vai myöhäisenä aikana yleistynyttä infinitiivirakennetta.

Käskemistä, pyytämistä ja kehottamista ynnä muuta voimakasta tahtoa ilmaisevat verbit saavat usein objektikseen *ut-* tai *ne-*konjuktiolla alkavan sivulauseen, jonka predikaatti on konjuktiivissa. Nämä sivulauseet voidaan lukea kuuluviksi finaalisten sivulauseiden ryhmään¹²⁴, mutta käytän niistä suomenkieliseen kielioppiterminologiaan vakiintunutta nimitystä 'epäsuorat tahtomuslauseet'. Finaalisia adverbiaalilauseita, jotka eivät esiinny tiettyjen verbien objekteina, käsitellen luvussa 6.

Kühner–Stegmannin luokittelun mukaan *ut-/ne-*konjuktiolla alkava objektilause voi liittyä ainakin seuraaviin verbeihin: I) **pyyntöä, vaatimusta, kehotusta ja varoittamista** ilmaisevat verbit (esimerkiksi *rogo, oro, exoro, peto, precor, supplico, obsecro, obtestor, postulo, contendo, posco, flagito, exigo, moneo* sekä *hortor* johdannaisineen)¹²⁵; II) **neuvoa, suostuttelua ja pakottamista** ilmaisevat verbit (esimerkiksi *moveo, commoveo, adduco, compello, excito, incito, sollicito, stimulo, cogo, adigo, constringo, urgeo, exprimo, flecto*; harvoin myös *suadeo, persuadeo, dissuadeo*)¹²⁶; III) **käskemistä** ilmaisevat verbit (esimerkiksi *impero, dico, edico, praedico, interdico, praecipio, mitto, mando, praemando, monstro, nuto, appello*,

¹²³ Sidwell 1995, 369.

¹²⁴ Ks. Kühner–Stegmann 1976b, 208–227, § 184; Kühner ja Stegmann käyttävät tästä sivulauseityypistä nimitystä finaaliset substantiivilauseet erotuksena finaaliisiin adverbiaalilauseisiin (§ 184a, 1. & Anm. 1).

¹²⁵ Kühner – Stegmann 1976b, 217, § 184, 4d.

¹²⁶ Kühner – Stegmann 1976b, 219, § 184, 4e.

voco)¹²⁷; IV) **tahtoa, toivomusta ja odotusta** ilmaisevat verbit (esimerkiksi *opto, exopto, praeopto*; harvemmin *cupio, desidero* ja *opperior*)¹²⁸; V) **huolehtimista** osoittavat verbit (esimerkiksi *curo, video, provideo*, harvoin *custodio*)¹²⁹; VI) **pyrkimystä, tavoittelemista ja saavuttamista** ilmaisevat verbit (esimerkiksi *laboro, operam do*; hyvin harvoin esimerkiksi *obtineo, retineo, servo, observo*)¹³⁰; VII) **tekemistä ja aikaansaamista** ilmaisevat verbit (esimerkiksi *facio, efficio, perficio*)¹³¹; VIII) **sopimista ja vakuuttamista** ilmaisevat verbit (esimerkiksi *statuo, constituo, decerno*)¹³²; IX) **sallimista ja myöntämistä** ilmaisevat verbit (esimerkiksi *cedo, permitto*).¹³³

Joihinkin edellä mainittuihin ryhmiin kuuluviin verbeihin liittyy kuitenkin infinitiivirakenne. Käskestämistä osoittava *iubeo* järjestyy *aci*-rakenteella¹³⁴, samoin tahtomista osoittavat *volo, nolo* ja *malo*.¹³⁵ *Volo*-verbi järjestyi ennen klassista aikaa usein *ut* + konjunktivi -rakenteella mutta klassisena aikana enää harvoin.¹³⁶ Verbi *cogo* järjestyy tavallisimmin infinitiivirakenteella, joskaan *ut/ne*-lause ei ole sen yhteydessä harvinainen.¹³⁷ *Veto* järjestyy *aci*-rakenteella, ja ainoastaan runokielessä tavataan *ne* + konjunktivi -lausetta sen yhteydessä.¹³⁸

Hortor-verbin järjestyminen *aci*-rakenteella on harvinainen ilmiö mutta esiintyy sekä proosassa että runoudessa, kuten Suetoniuksella: - - *Chariclen medicum* - - ***remanere ac recumbere hortatus est*** - - (Suet. *Tib.* 72) ja Ovidiuksella: [*Daedalus*] *dedit oscula nato* - - [*eum*] ***hortaturque sequi*** - - (Ov. *met.* 8,211–215).¹³⁹ Myös *mando* esiintyy infinitiivirakenteen kanssa, kuten Tacituksella: - - ***mandavitque Tigranen Armenia exturbare*** - - (Tac. *ann.* 15,2) sekä Martialiksella: - - *non aliter cineres mando iacere meos* (Mart. 1,88,10).¹⁴⁰ Edelleen *moneo*-verbi voi järjestyä infinitiivirakenteella, kuten

¹²⁷ Kühner – Stegmann 1976b, 221, § 184, 4f.

¹²⁸ Kühner – Stegmann 1976b, 225, § 184, 4i.

¹²⁹ Kühner – Stegmann 1976b, 213, § 184, 4b.

¹³⁰ Kühner – Stegmann 1976b, 214 § 184, 4c.

¹³¹ Kühner – Stegmann 1976b, 212, § 184, 4a.

¹³² Kühner – Stegmann 1976b, 222, § 184, 4g.

¹³³ Kühner – Stegmann 1976b, 224, § 184 4h.

¹³⁴ Kühner – Stegmann 1976a, 715, § 127, 12.

¹³⁵ Kühner – Stegmann 1976a, 693, § 126, 3d.

¹³⁶ Kühner – Stegmann 1976a, 713, § 127, 11.

¹³⁷ Kühner – Stegmann 1976a, 220, § 184, 4e.

¹³⁸ Kühner – Stegmann 1976a, 715, 718, § 127, 12a, 12c.

¹³⁹ Lewis – Short 1879, 866 s.v. *hortor*.

¹⁴⁰ Lewis – Short 1879, 1107 s.v. *mando*.

Tacituksella: - - *Cerialis* - - *propinquosque monebat fortunam belli*, - - *mutare* - - (Tac. *hist.* 5,24).¹⁴¹ *Impero* esiintyy myös infinitiivirakenteen kanssa: - - *animo nunc iam otioso esse impero* - - (Ter. *Andr.* 5,2,1). Tämä on klassisessa kielessä kuitenkin hyvin harvinaista. Cicerolla ja Caesarilla rakenne esiintyy vain passiivisten verbien ja deponenttiverbien infinitiivien yhteydessä. Sitä vastoin Augustuksen ajan jälkeisissä teksteissä *impero*-verbin järjestyminen infinitiivirakenteella on yleistä.¹⁴² *Suadeo*-verbi järjestyy infinitiivirakenteella enimmäkseen runotyylissä, joskin Ciceroltakin rakenne löytyy: - - *nemo suaserit studiosis dicendi adulescentibus in gestu discendo* - - *elaborare* - - (Cic. *de orat.* 1,59,251).¹⁴³

Monet edellä mainituista verbeistä järjestyvät Ammianuksella toisaalla *ut/ne-*sivulauseella, toisaalla taas infinitiivirakenteella. Tätä vaihtelua ja eri rakenteiden esiintymistä Ammianuksella käsittelem seuraavassa luvussa.

4.2. Epäsuorat tahtonilmaukset Ammianuksella

Tutkimastani aineistosta (kirjat 17 ja 18) olen löytänyt edellä lueteltuihin verbikategorioihin kuuluviin verbeihin (ks. Kühner–Stegmannin luokittelu luvussa 4.1.) liittyvän infinitiivirakenteen (*aci*, *nci* tai datiiivi + infinitiivi) 51 kertaa yhteensä 16 eri verbin yhteydessä. Olen järjestänyt verbit Kühner–Stegmannin luokittelun mukaisesti ja liittänyt niiden yhteyteen esimerkkejä. Nämä verbit järjestyisivät siis klassisen normin mukaisesti yleensä epäsuoralla tahtomuslauseella, mutta Ammianuksella niihin liittyy usein infinitiivirakenne. Ammianuksen epäsuorat tahtomuslauseet olen järjestänyt saman mallin mukaisesti jäljempänä. Infinitiivirakenne liittyy seuraaviin verbeihin Ammianuksella (suluisissa esiintymien lukumäärä kyseisen verbin yhteydessä, jos rakenne esiintyy useammin kuin kerran):

I) **pyyntöä, vaatimusta, kehotusta ja varoittamista** osoittavat verbit: *hortor* (3), *moneo* (3), *flagito* (2), *suadeo*¹⁴⁴ (2), *supplico*.

¹⁴¹ Lewis – Short 1879, 1161 s.v. *moneo*.

¹⁴² Lewis – Short 1879, 901 s.v. *impero*.

¹⁴³ Lewis – Short 1879, 1770 s.v. *suadeo*.

¹⁴⁴ *Suadeo* järjestyy joskus infinitiivirakenteella (ks. luku 5.1), harvoin epäsuoralla tahtomuslauseella (ks. luku 4.1.)

17,1,2 - - *amor enim, post documenta flagrantior, [eos] sequi libenter hortatus est omnis operae conturmalem [sc. Iulianum] - -.*

17,3,5 - - *litterisque Augusti monitus [sc. Iulianus] ex relatione praefecti, non agere ita perplexe, - -.*

18,6,1 - - *apud Thylen moraretur Ursicinus, acciri eum magnitudo rerum ratione probabili flagitabat, - -.*

17,5,11 - - , *et suades integro corpore adimere membra quaedam, ut salus eius deinceps locetur in solido, - -.*

17,12,10 *Recreatus denique tandem, iussusque exurgere, - - concessionem delictorum sibi tribui supplicavit et veniam - -.*

II) **neuvoa, suostuttelua ja pakottamista** ilmaisevat verbit: *compello* (7), *adigo*, *cogo*¹⁴⁵, *maturō*.

18,5,2 - - *pecuniae, quam per syngrapham debere se confiteri vi metuque compulsus est, - -.*

17,13,29 *Limigantes quoque fortitudine superavimus pari, interfectisque pluribus, alios periculi declinatio adegit suffugia petere latebrarum palustrium.*

17,11,3 - - *coegitque gentem insolentia semper elatam obsecrare suppliciter pacem, - -.*

17,8,1 *At Caesar hiemem apud Parisios agens, Alamannos praevenire studio maturabat ingenti - -.*

III) **käskemistä** ilmaisevat verbit: *iubeo* (13)¹⁴⁶, *praecipio* (3), *mando* (2), *ordino* (merkitys tässä lähinnä 'määrätä'), *veto*¹⁴⁷.

18,2,12 *Et collecti nocte provecta, inpositique omnes quos - - naves - -, ceperunt, decurrere iubentur per flumen, - -.*

18,10,4 *Inventas tamen aliasque virgines - - custodiri intactas et religioni servire solito more, - - praecipit, - -.*

17,1,1 [Julianus] - - *sine discretione cunctos humari mandavit.*

¹⁴⁵ Näin myös klassisen normin mukaan (ks. luku 4.1).

¹⁴⁶ Näin myös klassisen normin mukaan (ks. luku 4.1).

¹⁴⁷ Näin myös klassisen normin mukaan. (ks. luku 4.1.).

17,2,3 - -, *lusoriis navibus **discurrere** flumen ultro citroque milites **ordinavit***, - -.
17,10,6 *Hoc progresso, secutus exercitus, - - **ire** protinus **vetabatur*** - -.

IV) **tahtoa, toivomusta ja odotusta** ilmaisevat verbit: *volo* (2)¹⁴⁸.

17,1,11 - -, *munimentum quod - - Traianus suo nomine **voluit appellari***, - -.

IX) **sallimista ja myöntämistä** ilmaisevat verbit: *permitto* (8).

18,6,15 - - *iumentum solum - - sine rectore laevorsus **ire** **permitteretur***, - -.

Tutkimastani aineistosta ei löydy esiintymiä ryhmiin V–VIII kuuluvista verbeistä.

Iubeo-verbi järjestyy klassisen normin mukaan *aci*-rakenteella. Ammianuksella se järjestyy samalla tavoin mutta esiintyy lähes aina passiivissa, jolloin siihen liittyvä rakenne on *nci*. Tästä esimerkkinä on kohdassa III mainittu tapaus 18,2,12. Ainoat tapaukset, joissa *iubeo* esiintyy aktiivissa ja siihen liittyy *aci*, ovat seuraavat kohdat: 17,9,7 - - *quem postea ipse **interfici iussit*** - - ja 17,12,12 - - *pro Sarmatis obsecrantes **iussit paulisper abscedere*** - -. Näin ollen *iubeo*-verbin 13 esiintymästä (ks. kohta III) on *iubeo* + *nci* -tapauksia kaikkiaan 11. *Iubeo*-verbin partisiipin perfekti voi esiintyä myös *ablativus absolutuksen* predikaattiosana: 18,7,11 - - *laudatoque suasore, et **iusso ducere qua norat***, - -.

Epäsuora tahtomuslause on tutkimassani aineistossa harvinainen. Se esiintyy yhteensä yllättäen vain 15 kertaa 13 eri verbin yhteydessä. Silloin kun epäsuora tahtomuslause esiintyy, se on klassinen *consecutio*ltaan. Koska epäsuora tahtomuslause on aineistossani niin harvinainen, luettelen seuraavassa kaikki 17. ja 18. kirjasta löytämäni tapaukset järjestettynä Kühner–Stegmannin luokittelun mukaisesti (vrt. edellä).

I) **pyyntöä, vaatimusta, kehotusta ja varoittamista** osoittavat verbit: *admoneo*, *hortor*, *moneo*, *obtestor*.

¹⁴⁸ Näin myös klassisen normin mukaan (ks. luku 4.1).

17,13,6 - - *imperator* - - *eos ne ferocirent lenius admonebat.*

18,6,1 - - *Sabinianus* - - *decessori suo principis litteras dedit, hortantis ut ad comitatum dignitate adficiendus superiore citius properaret* - -.

18,2,8 *Alamanni tamen omnes* - - *Suomarium regem* - - *monuerunt minaciter, ut a transitu Romanos arceret* - -.

18,3,2 [*Assyria*] - - *velut flens obtestans ne* - - *anteponeret Eusebiae matrimonium* - -.

II) **neuvoa, suostuttelua ja pakottamista** ilmaisevat verbit: *arceo*.

17,12,12 - - *plebem arcuit imperator, ne* - - *in arma repente consurgeret* - -.

III) **käskemistä** ilmaisevat verbit: *impero* (2), *interdico*, *mando*, *prohibeo*.

17,10,5 - - *imperaverat Caesar, ut magna quaesitum industria conprehensumque offerrent sibi captivum* - -.

18,2,11 - - *Caesar certis imperavit tribunis, ut trecentenos pararent* - -.

18,4,5 [*Domitianus*] - - *interdixerat, ne intra terminos iuris dictionis Romanae castraret quisquam puerum* - -.

18,3,7 *qui* [sc. *Aristoteles*] *Callisthenen* - - *ad regem Alexandrum mittens, ei saepe mandabat, ut quam rarissime et iucunde apud hominem loqueretur vitae potestatem et necis in acie linguae portantem.*

18,2,8 - - *in unum coacta Barbara multitudo venit prope Mogontiacum, prohibitura* - - *exercitum, ne transmitteret flumen.*

IV) **tahtoa, toivomusta ja odotusta** ilmaisevat verbit: *paveo*.

17,4,14 - - *per maria fluentaque Thybridis velut paventis ne quod paene ignotus miserat Nilus, ipse parum sub emeatu sui discrimine moenibus alumnis inferret.*

V) **huolehtimista** osoittavat verbit: *observo* (merkityksessä ”pitää huolta”) (2), *custodio*, *servo*.

18,1,1 - - *Iulianus* - - *diligenter **observans nequem** tributorum sarcina **praegravaret, neve** potentia **praesumeret** aliena, - -.*

17,7,10 - - ***observantibus** sacerdotibus caute **ne**, - - **piacula committantur.***

18,2,10 - - *hostes - - **custodientes** pervigili studio **ne transitus temptaretur.***

18,2,14 - - *reges eorumque populi, qui pontem **ne strueretur** studio **servabant** intento, metu exhorrescentes diffuse vertuntur in pedes - -.*

Tutkimastani aineistosta ei löydy esiintymiä ryhmiin VI–IX kuuluvista verbeistä.

Verbejä, jotka järjestyvät toisaalla infinitiivirakenteella ja toisaalla epäsuoralla tahtomuslauseella, ovat I ryhmän *moneo / admoneo*, *hortor* ja III ryhmän *mando*. Näidenkin verbien kohdalla infinitiivirakenne on paljon yleisempi; kunkin verbin kanssa epäsuora tahtomuslause esiintyy vain kerran:

18,2,8 *Alamanni tamen omnes - - Suomarium regem - - **monuerunt** minaciter, **ut** a transitu Romanos **arceret** - -.*

17,13,6 - - *imperator - - eos **ne ferocirent** lenius **admonebat.***

18,6,1 - - *Sabinianus - - decessori suo principis litteras dedit, **hortantis ut** ad comitatum dignitate adficiendus superiore citius **properaret** - -.*

18,3,7 *qui [sc. Aristoteles] Callisthenen - - ad regem Alexandrum mittens, ei saepe **mandabat, ut** quam rarissime et iucunde apud hominem **loqueretur** vitae potestatem et necis in acie linguae portantem.*

Sitä vastoin infintiivirakenne *mando*-verbin yhteydessä esiintyy kaksi kertaa ja *hortor*- ja *moneo*-verbien yhteydessä kolme kertaa:

17,1,1 [*Julianus*] - - *sine discretionem cunctos **humari mandavit.***

18,6,17 - - *repperimus scriptam, a Procopio ad nos **perferri mandatam** - -.*

17,1,2 - - *amor enim, post documenta flagrantior, [eos] **sequi libenter hortatus est** omnis operae conturmalen [sc. Julianum] - -.*

17,13,5 ***Hortante** igitur principe, cum genuino fastu ad citeriorem **venire** fluminis ripan - -.*

17,13,26 ”***Hortatur** recordatio rerum gloriose gestarum, - - ad modum verecundiae [me] **replicare** - -“.*

17,3,5 - - *litterisque Augusti monitus - - non agere ita perplexe - -*.

17,13,2 *Deliberatum est tamen id quoque lenius vindicari quam criminum magnitudo poscebat, hactenus ultione porrecta ut, ad longinqua translati, amitterent copiam nostra vexandi, quos pericula **formidare monebat** scelerum conscientia diutius commissorum.*

17,13,8 *Iamque vergente in vesperum die, cum moras **rumpere lux** [eos] **moneret** excedens - -*.

Hortor-verbi, joka Ammianuksella järjestyy toisaalla infinitiivirakenteella ja toisaalla epäsuoralla tahtomuslauseella, voi järjestyä myös *ad* + gerundiivi -rakenteella: 17,10,2 *Et qui saepe universos **ad fortiter faciendum hortabatur** et singulos, - -*. Tällaisia esiintymiä olen löytänyt aineistostani vain yhden.

Epäsuoran tahtomuslauseen ja ”käskyä osoittavan infinitiivin” välistä problematiikkaa käsittelee Sándor Kiss tapaluokkien vaihtelun yhteydessä tutkimuksessaan myöhäisen latinan verbisyntaksin kehityskuluista.¹⁴⁹ Epäsuorat tahtomuslauseet olivat Kissin mukaan monimutkaisessa asemassa. Tämänäyttöisiin sivulauseisiin tuli normaalisti konjunktivi, joka oli pakollinen ja semanttisesti ymmärrettävä. Tiettyjen verbien yhteydessä tällaiset sivulauseet alkoivat kuitenkin vaihdella vapaasti infinitiivirakenteen kanssa: *rogo, ut veniat / rogo eum venire*. Vastaavanlainen rakenteen vaihtuminen tapahtui myös *quod*-lauseen korvatussa *aci*-rakenteen tiettyjen verbien yhteydessä: *credo quod venit / veniat* (tätä käsittelemän luvussa 5). Ilmeisesti kielen puhujat yrittivät vaistomaisesti erottaa toisistaan käskyä osoittavan alisteisen rakenteen sekä alisteisen väitteen, mikä jossakin määrin selittänee käskyä osoittavan infinitiivin yleistymisen myöhäisenä aikana: *rogo (permitto etc.) eum venire* -tyyppisiä rakenteita alettiin käyttää rinnakkain *credo quod venit* -tyyppisten rakenteiden kanssa.¹⁵⁰

Tutkimassani aineistossa infinitiivirakenne on selvästi epäsuoraa tahtomuslausetta yleisempi epäsuorissa tahdonilmauksissa: kirjoista 17 ja 18 olen löytänyt 51 esiintymää käskyä osoittavasta infinitiivirakenteesta 16 eri verbin yhteydessä. Klassinen epäsuora tahtomuslause esiintyy tutkimassani aineistossa ainoastaan 15 kertaa 13 eri verbin yhteydessä. Ei-klassisten tahtoa tai käskyä ilmaisevien infinitiivirakenteiden yleisyys

¹⁴⁹ Kiss 1982, 67–70; 42–48.

¹⁵⁰ Kiss 1982, 67–70.

Ammianuksella voisi mielestäni selittyä Ammianuksen yleisellä pyrkimyksellä tiiviseen ja ekonomiseen ilmaisuun, mikä nähdäkseni laajemminkin selittää lauseenvastikkeiden poikkeuksellista runsautta hänen kielessään. Lisäksi horjunta kohti *aci*-rakennetta tuntuu hyvin ymmärrettävältä, sillä käskyä ja tahtoa ilmaisevat verbit ilmaisevat samalla sanomista, koska käsky voidaan pukea sanoiksi (esimerkiksi *hortor* ja *moneo*). Syynä vielä joidenkin epäsuorien tahtomuslauseiden esiintymiseen Ammianuksella voisi mahdollisesti olla se, että itsenäisellä lauseella esitetty käsky tai kehoitus on painokkaampi ja tehokkaampi ilmaus kuin tiivis lauseenvastike.

Huomiota herättävää on, että 17. kirjasta olen löytänyt vain viisi epäsuoraa tahtomuslauseetta, kun taas 18. kirjasta niitä löytyy jonkin verran enemmän, 10 kappaletta. Näiden rakenteiden esiintymistä selvitetessä olisi paikallaan laajentaa tutkittavaa aineistoa, jotta niiden yleisyydestä saisi tarkemman kuvan. Joka tapauksessa tuntuu selvältä, että epäsuora tahtomuslause on Ammianuksella harvinaisuus, jonka kätevä ja tiivis lauseenvastike on syrjäyttänyt.

5. Epäsuorat väitteet

5.1. Klassinen normi ja yleinen kehitys

Klassinen kieli ilmaisee epäsuoria väitteitä *aci*-lauseenvastikkeella. Tässä luvussa käsittelemme niitä verbejä, joihin tämä rakenne klassisen normin mukaisesti liittyy. Tässä yhteydessä käsittelemme myös klassisen *aci*-rakenteen korvautumista sivulauseella. Tämä alun perin kirjakieleen kuulumaton sivulause tunkeutui myöhäisenä aikana myös kirjoitettuun kieleen. Epäsuoraa väitettä ilmaisevan konjunktiosivulauseen ja *aci*-lauseenvastikkeen merkitys on usein tietenkin toisiaan vastaava.

Kühner–Stegmannin luokittelun mukaan seuraaviin ryhmiin kuuluvat verbit ja ilmaisut järjestyvät tyypillisesti *aci*-rakenteella: I) **havaitsemista, tuntemista, tietämistä, ajattelemista, muistamista, unohtamista ja mielipidettä** ilmaisevat verbit (esimerkiksi *sentio, video, cerno, audio, cognosco, intellego, scio, nescio, deprehendo* (jälkiklassinen), *decerno, puto, arbitror, credo, existimo, opinor, spero, fido, memini,*

recordor, obliviscor)¹⁵¹; II) **erilaiset sanomista ja ilmaisevista** osoittavat verbit (esimerkiksi *dico, aio, loquor, clamo, praedico, affirmo, confirmo; dicunt, tradunt, ferunt* ("sanotaan"); *narro, scribo, respondeo; moneo, admoneo, praemoneo* (Liviuksella); *polliceor, spondeo, voveo, doceo, certiolem facio, ostendo, cogo, simulo, mentior, iuro*)¹⁵²; III) **tahtoa** ilmaisevat verbit (esimerkiksi *volo, nolo, malo, cupio, concupisco, studeo, suadeo*)¹⁵³; IV) **tunnetta** ilmaisevat verbit (esimerkiksi *gaudeo, laetor, delector*)¹⁵⁴; V) **useat täytymistä ja lupaa** ilmaisevat **yksipersonaiset verbit** (esimerkiksi *oportet, licet, convenit, decet, addecet*)¹⁵⁵; VI) **monet muut yksipersonaiset verbit ja ilmaisut** (esimerkiksi *constat, apparet, certum est, verum est, necesse est, mos est, fas est, narratur, traditur*).¹⁵⁶

Kuten monilla muillakin myöhäisen ajan auktoreilla myös Ammianuksella epäsuora, *quod*-konjunktioilla alkava sivulause ("että") korvasi joissakin tapauksissa klassisen *aci*-rakenteen havaitsemista, sanomista ja tietämistä ilmaisevien verbien yhteydessä¹⁵⁷ (tätä käsittelem tarkemmin alaluvussa 5.2). Tällainen sivulause tyyppi kuului alun perin ainoastaan puhuttuun latinaan. Se korvasi kuitenkin mainittuihin verbeihin liittyvän *aci*-rakenteen ajan myötä joskus myös kirjoitetussa kielessä, mikä oli pitkälti raamatunkäännösten vaikutusta.¹⁵⁸ Muutamia varhaisia esiintymisiä lukuunottamatta tällaisia sivulauseita esiintyy ainoastaan klassisen ajan jälkeisten auktoreiden teksteissä. Heitä ovat ainakin Petronius, Tacitus, Suetonius, Plinius nuorempi, Aulus Gellius ja Apuleius, joilla kaikilla nimenomaisesti *quod* on sivulauseen aloittavana konjunktiona. Tällainen sivulause tyyppi alkoi yleistyä merkittävästi kristillisten kirjailijoiden, kuten Tertullianuksen, teksteissä. Heillä alkaa esiintyä myös lauseita, joissa *quia* tai *quoniam* on aloittavana konjunktiona. *Quia*-konjunktioilla alkavia epäsuoria väitelauseita oli tosin esiintynyt jo esimerkiksi Petroniuksella ja *Itinerarium Egeriae* -teoksessa.¹⁵⁹ Ennen

¹⁵¹ Kühner – Stegmann 1976a, 690–691, § 126, 3a.

¹⁵² Kühner – Stegmann 1976a, 692–693, § 126, 3c.

¹⁵³ Kühner – Stegmann 1976a, 693–694, § 126, 3d; yleensä tahtoa ilmaiseviin verbeihin liittyy epäsuora tahtomuslause, ks. luku 4.1.

¹⁵⁴ Kühner – Stegmann 1976a, 691–692, § 126, 3b.

¹⁵⁵ Kühner – Stegmann 1976a, 695 – 696, § 126, 3f.

¹⁵⁶ Kühner – Stegmann 1976a, 700, §126, 4.

¹⁵⁷ Hagendahl 1921, 128–129.

¹⁵⁸ Ernout – Thomas 1953, 298–299.

¹⁵⁹ Herman 1963, 32; alaviite 2. Petroniuksella *quod*- tai *quia*-lause esiintyy hänen kuvatessaan vapautettujen orjien puhetta *Satyricon*-teoksen Trimalkion pidot -jaksossa: 71,9 - - *scis enim quod epulum dedi binos denarios*; 45,10 - - *subolfacio quia nobis epulum daturus est Mammea* - - (Ernout – Thomas 1953, 299); *Itinerarium Egeriae*-teoksesta on käytetty myös nimitystä *Peregrinatio Aetheriae*.

pitkää muutkin konjunktiot saattoivat aloittaa epäsuoran väitelauseen.¹⁶⁰ Tällaisia olivat ainakin *ut*, *qualiter*, *quomodo* ja *quatenus*, joista kolme viimeistä olivat harvinaisia.¹⁶¹

Epäsuoraa väitelausetta olivat jo ennakoineet erilaiset ilmaisut, kuten *adde quod* (”tämän lisäksi”), *praetereo quod* (”ottamatta huomioon sitä, että”) ja *miror quod* (”ihmettelen että”). Lisäksi *quod* oli saattanut aloittaa tietämistä tai sanomista ilmaisevaan verbiin liittyvän sivulauseeseen silloin, kun sillä oli neutrisukuinen korrelaatti päälauseessa: - - *pauca apud eos loquitur quod sibi* - - *gratia relata non sit* - - (Caes. civ. 1,23). Varhaisimpia selviä esimerkkejä rakenteesta, jossa *quod*-lause on suoraan alisteinen tietämistä tai sanomista ilmaisevalle verbille, on tiettävästi seuraava katkelma: - - *legati Carteienses renuntiaverunt quod Pompeium in potestate haberent* (Bell. Hisp. 36,1).¹⁶²

Vasta myöhäisessä latinassa valinta *aci*-rakenteen ja finiittimuotoisen verbin sisältävän alisteisen väitelauseen (”että”) välillä tulee mahdolliseksi.¹⁶³ Vaikka epäsuorat väitelauseet yleistyvät huomattavasti 500-luvulle tultaessa, säilyy infinitiivirakenne vielä tässä vaiheessa hallitsevana epäsuoria väitteitä ilmaistaessa. Kuitenkin hyvin kansanomaisissa ja myöhäisissä teksteissä konjunktiiosivulause yhä useammin korvaa infinitiivirakenteen, ja 500–1000-luvuilla konjunktiiosivulause yleistyy merkittävästi syrjäyttäen infinitiivirakenteen yhä useammin teksteissä, joihin puhuttu kieli voimakkaasti vaikutti.¹⁶⁴

Epäsuora väite sivulauseena sai jalansijaa erityisesti kristittyjen tekemissä raamatunkäännöksissä käännettäessä kreikasta latinaan. Kreikan οἴδαμεν ὅτι (”tiedämme että”) -rakenne siirtyi latinankieliseen käännökseen: - - *scimus quia hic est filius noster* - - (Vulg. Joh. 9,20). Raamatunkäännösten vaikutuksesta rakenne levisi myös muihin teksteihin.¹⁶⁵ Epäsuoran väitteen ilmaiseminen sivulauseella on siis kuulunut latinan kieleen kautta sen historian, mutta käyttö kirjakielessä on pääosin varsin myöhäinen ilmiö, johon kreikan kieli merkittäväällä tavalla vaikutti.

¹⁶⁰ Herman 1963, 32; Sidwell 1995, 369.

¹⁶¹ Sidwell 1995, 369.

¹⁶² Ernout – Thomas 1953, 298-299.

¹⁶³ Viljamaa 1985, 338.

¹⁶⁴ Herman 1963, 33.

¹⁶⁵ Ernout – Thomas 1953, 298-299.

5.2. Epäsuorat väitteet Ammianuksella

Klassisen kielen mukainen infinitiivirakenne (*aci* tai passiivisten muotojen yhteydessä *nci*) esiintyy Ammianuksella epäsuoraa väitettä ilmaisemassa tutkimusaineistossani yhteensä 125 kertaa 73 eri verbin yhteydessä. Näiden verbien lisäksi se esiintyy 8 kertaa yksipersonaisen verbin tai ilmaisun yhteydessä. Yhteensä esiintymiä on siis 133. Ammianuksen *aci*-rakenteet esiintyvät siellä, missä klassisen normin mukaisesti pitääkin, ja noudattavat klassista normia myös aikasuhteiden ilmaisultaan. Olen järjestänyt Ammianukselta löytämäni infinitiivirakenteella järjestyvät verbit Kühner–Stegmanin luokittelun (ks. luku 5.1.) mukaisesti; mainitsen niiden yhteydessä esimerkkejä:

I) **havaitsemista, tuntemista, tietämistä, ajattelemista, muistamista, unohtamista ja mielipidettä** ilmaisevat verbit: *arbitror* (5), *spero* (5), *comperio* (4), *contemplor* (4), *credo* (4), *aestimo* (3), *cogito* (3), *existimo* (3), *audio* (2), *cerno* (2), *disco* (2), *lego* (2), *memini* (2), *memoro* (2), *opinor* (2), *prospiceo* (2), *reputo* (2), *scio* (2), *sentio* (2), *suspicio* (2), *videor* (2), *accipio* (merkityksessä 'ymmärtää'), *adverto*, *ambigo*, *assentior*, *cognosco*, *delibero*, *duco* (merkitys lähinnä 'pitää jonakin'), *ignoro*, *nosco*, *observo*, *opto*, *placeo* (merkityksessä 'päättää'), *puto*, *reminiscor*, *reor*.

17,8,2 - -, *intra mensem quintum vel sextum duas expeditiones consummari posse urgentes et necessarias arbitratu*.

17,13,15 *Fugientes tamen aliqui tela incendiorumque magnitudinem, amnis vicini se commisere gurgitibus, peritia nandi ripas ulteriores occupare posse sperantes* - -.

18,6,3 **Credimus** (*neque enim dubium est*) *per arios tramites famam praepetem volitare*.

18,2,10 *Quod hostes sollertissime contemplati, per contrarias ripas leniter incedentes, ubi nostros figere tentoria procul cernebant, ipsi quoque noctes agebant exsomnes* - -.

18,2,1 *Egressurus [sc. Iulianus] autem ad procinctum urgentem, cum Alamannorum pagos aliquos esse reputaret hostiles, et ausuros inmania*, - -.

18,2,15 - - *Macrianus et Hariobaudus, - - qui propinquare sibi perniciem sentientes, venerant pacem anxiiis animis precaturi*.

17,13,5 - - *sed ne viderentur militis praesentiam formidasse*, - -.

17,13,23 *Et qui animas **amittere** potius quam **cogi** solum **vertere putabantur**, - -.*

II) erilaiset sanomista ja ilmaisemista osoittavat verbit: *doceo* (merkityksessä 'kertoa') (5), *firmo* (4), *monstro* (3), *praedico* (3), *confiteor* (2), *iuro* (2), *polliceor* (2), *spondeo* (2), *testor* (2), *addo*, *adfirmo*, *aio*, *assero* (merkityksessä 'julistaa'), *assevero*, *certo* (merkitys lähinnä 'vaatia'), *clamito*, *clamo*, *coniecto*, *convinco*, *declaro*, *demonstro*, *exclamo*, *finigo* (merkityksessä 'väittää'), *indico*, *musso* ('mutista'), *nuntio*, *oblatro* ('säättää'), *ostendo*, *perdoceo*, *permonstro*, *promitto*, *refero* (merkityksessä 'kertoa'), *replico*, *rescribo* (merkityksessä 'vastata kirjeeseen'), *significo*, *simulo*.

17,1,8 [miles] - - *indicio perfugae **doctus** per subterranea quaedam occulta fossasque multifidas **latere** plurimos - -.*

17,3,2 - - *Florentius - - ex conquisitis se **supplere firmaret**, - -.*

18,5,6 - - *eundemque incitans regem, - - **posse eum vincere, sed victoria uti nescire adsidue praedicabat**.*

17,1,13 - - ***iurantes** conceptis ritu patrio verbis, nihil inquietum **acturos**, sed foedera ad praestitutum usque diem, quia id nostris placuerat, cum munimento **servaturos** intacto, frugesque **portaturos** humeris, - -.*

17,13,11 - - *tot procubuere subito barbari, ut pugnam **fuisse** sola victoria **declararet**.*

18,6,13 - - ***adesse** hostes signo solito **demonstrabam**, - -.*

III) **tahtoa** ilmaisevat verbit¹⁶⁶

IV) **tunnetta** ilmaisevat verbit: *gaudeo*.

17,5,3 ***Gaudeo** - - ad optimatem viam te **revertisse** et incorruptum aequitatis **agnovisse suffragium** - -.*

V) useat täytymistä ja lupaa ilmaisevat yksipersonaiset verbit: *decet*, *oportet*.

¹⁶⁶ Ks. luku 4.2.

18,5,7 - - *quos armipotencia fretos successibusque magnificis, ita **dilatasse decuerat** rem, - -.*

17,13,31 - - *his enim virtutem **oportet esse contentam**, - -.*

VI) monet muut yksipersonaiset verbit ja ilmaisut:

18,2,5 - - *atque claris indiciis **apparet** - - utilitati publicae metu barbaros **oboedisse**, rectori amore Romanos.*

18,3,8 *Ne **sit hoc mirum**, homines profutura **discernere** non numquam et nocentia - -.*

17,11,1 - - ***erat enim necesse** - - Caesarem super omnibus gestis ad Augusti **referre** scientiam - -.*

17,13,1 - - *Limigantes - - quos **erat** admodum **nefas** inpune multa et nefaria **perpetrasse** - -.*

17,5,3 - - *mihi **placet** ad optimatem viam te **revertisse** et incorruptum aequitatis **agnovisse** suffragium, - -.*

18,2,5 - - ***restabat** - - receptarum urbium moenia **reparari**, - -.*

Edellä mainittu kohta 18,2,5 - - **restabat** - - *receptarum urbium moenia **reparari***, - - on huomionarvoinen, sillä persoonattoman *restat*-muodon järjestyminen *aci*-rakenteella on De Jongen mukaan runollinen ja jälkiklassinen ilmiö.¹⁶⁷ Tavallisimmin verbiin liittyisi konsekutiivinen sivulause¹⁶⁸, joskin silloin tällöin tavataan infinitiivirakennetta.¹⁶⁹

Ac-rakenne liittyy siis myös Ammianuksella erilaisiin sanomista, ilmaisemista, ajattelemista ja tuntemista osoittaviin verbeihin, aivan kuten klassisenkin normin mukaisesti. Mielenkiintoinen yksityiskohta on, että *video*-verbiä seuraa *accusativus cum participio* -rakenne (*acp*) *aci*-rakenteen sijasta. *Video* tosin esiintyy passiivisena kaksi kertaa *nci*-rakenteen kanssa (ks. kohta I). Olen löytänyt aineistostani neljä esiintymää *video* + *acp* -rakenteesta:

17,4,6 - - *obeliscos **vidimus** plures, aliosque iacentes et conminutos - -.*

¹⁶⁷ De Jonge 1980, 30.

¹⁶⁸ Kühner – Stegmann 1976b, 241, § 187, 2g.

¹⁶⁹ Kühner – Stegmann 1976a, 669–670, § 124e.

17,12,5 - - *inter latebrosas convalles montium occultati, **videbant** patriam ferro pereuntem, - -.*

18,2,15 *Postque saepimenta - - inflammata, - - **visosque** cadentes multos aliosque supplicantes, - -.*

18,6,10 - - puerum, - - in aggeris medio **vidimus** heiulantem, - -.

Useimmiten pronomini *se*, joka tarvittaisiin *aci*-rakenteen subjektiosaksi viittaamaan hallitsevan lauseen subjektiin, puuttuu:

18,2,8 *Quo **testante** resistere solum non posse - -.*

18,3,4 - - *Barbatio epistulam suscepisse **confessus** - -.*

17,1,13 - - *tres inmanissimi reges venerunt tandem, - - **iurantes** - -, nihil inquietum acturos, sed foedera ad praestitutum diem, - - cum munimento servaturos intacto, frugesque portaturos humeris, - -.*

Silloin tällöin *se*-pronomini on kuitenkin mukana:

18,5,1 - - *cum iurgando contra potentis, se magis magisque iniustitia frangi contempletur - -.*

18,2,17 - - *sed vidisse se talia saepe ab aduliscentia **meminerat** prima.*

17,2,1 - - *expleri se posse praedarum opimitate **sunt arbitrati**.*

Predikaattiosa voi myös puuttua: 18,2,8 *Alamanni tamen omnes, quos petebat exercitus, **confine periculum cogitantes**, - -.* Käsittääkseni tässä on kyse *esse*-verbin ellipsisistä. Täydellisempi rakenne olisi siis: *cogitantes periculum confine esse.*

Lauseenvastikkeeseen voi Ammianuksella joskus liittyä alisteinen rakenne, kuten seuraavissa esimerkeissä. *Ac*-rakenne voi olla alisteinen *ablativus absolutukselle*: 18,2,8 *Quo testante resistere solum non posse - -, tai participium coniunctumille: 18,3,4 - - Barbatio epistulam suscepisse confessus - -; 17,1,13 - - *reges venerunt tandem, - - iurantes - - nihil inquietum acturos, - - frugesque portaturos humeris.**

Seuraavassa kohdassa gerundiivia *opprimendum (esse)* on käytetty vastaamaan passiivista (futuurista) partisiippia.¹⁷⁰ Tällainen käyttö kuuluu myöhäiseen latinaan. Klassisempi rakenne olisi tiukasti ottaen passiivin infinitiivin futuuri (*oppressum iri*), joka tulisi *aci*-rakenteen predikaattiosaksi¹⁷¹:

18,5,2 - - *cum omnibus se **prospiceret** undique periculis opprimendum, largitionum comite ad alterius gratiam infestius perurgente, fugam ad Persas cum coniuge, liberis et omni vinculo caritatum, ingenti molimine conabatur.*

” - - hän aavisti kaikkien mahdollisten vaarojen pian ahdistavan häntä joka puolelta, ja varainhoitajan yhä uhkaavammin ahdistassa häntä hänen velkojaansa hyödyttääkseen, Antoninus ryhtyi valtavaan ponnistukseen paetakseen vaimonsa, lastensa ja kaikkien muiden rakkaidensa kanssa persialaisten puolelle.”

Tapauksia, joissa alisteinen sivulause esiintyy ilmaisemassa epäsuoraa väitettä (korvaten tällöin klassisen infinitiivirakenteen), olen löytänyt aineistostani vain kuusi kappaletta. Sivulauseen aloittaa johdonmukaisesti *quod*, joka saa lähes aina neutrisukuisen korrelaatin (*id, haec*) päälauseessa.¹⁷² Tapaluokkana löytämissäni kohdissa on yleensä indikaatiivi, mutta myös konjunktiiivi esiintyy yhden kerran.

17,1,12 - - *Caesar - - id nimirum sollerti colligens mente, quod castra - - tormentis muralibus et apparatu **deberent** valido communiri - -*

17,4,12 *Et quia sufflantes adultores ex more Constantium id sine modo strepebant, quod cum Octavianus Augustus obeliscos - - transtulisset - -, hunc - - nec contrectare ausus est nec movere, - -*

17,5,8 ”*Id sane pronuntio quod, - - venire quoad ratio siverit festinabo.*”

18,4,2 - - *haec saepe taliaque replicans, quod interempto Silvano, quasi paenuria meliorum ad tuendas partes eoas denuo missus, altius **anhelabat**.*

18,6,16 - - *pandit rerum integram fidem, docetque quod - - ad Persas **abierat** profugus, - -*

18,6,2 - - *ordines civitatum et populi, - - iniecta manu detinebant paene publicum defensorem, **memores quod** relictus ad sui tutelam cum inerti et umbratili milite nihil **amiserat** per decennium - -*

¹⁷⁰ De Jonge 1980, 124.

¹⁷¹ *LHS*, 312, § 175b.

¹⁷² Näin myös varsinaista *quod*-väitelausetta ennakoivissa tapauksissa, ks. luku 5.1.

Ammianuksella on edellä esimerkki siitä, miten *quod*-lause esiintyy *oratio rectassa* (kohta 17,5,8), mikä kuvastaa hyvin lauseen alkuperäistä kuulumista juuri puhuttuun kieleen.¹⁷³ Tosin infinitiivirakenne hallitsee myös *oratio rectassa*: 17. ja 18. kirjan *oratio recta* -katkelmista löytyy tämä yksi ainut esiintymä konjunktiosivulauseesta.

Viimeisessä edellä mainitsemissani esimerkissä adjektiivi *memor* saa objektikseen *quod*-lauseen. Klassisessa latinassa se voi järjestyä joko genetiivillä, *aci*-rakenteella tai relatiivilauseella.¹⁷⁴

Joskus sama verbi alistaa yhdellä kertaa sekä *aci*-rakenteen että *quod*-lauseen.¹⁷⁵ Tästä on esimerkkinä jo edellä mainittu kohta 18,6,16 - - *pandit rerum integram fidem, docetque quod* - - *ad Persas abierat profugus, exindeque* - - *speculatorem se missum ad nostra, saepe veros nuntios reportasse* - -.

Quod-sivulause epäsuoraa väitettä ilmaisemassa esiintyy vain kuusi kertaa tutkimassani aineistossa. Neljä näistä tapauksista on sellaisia, joissa *quod* saa neutrisukuisen korrelaatin päälauseessa (17,1,12; 17,4,12; 17,5,8; 18,4,2). Viimeisessä näistä korrelaatti on monikossa. Rakenteen esiintyvyydestä voisi saada paremman kuvan etsimällä tapaukset laajemmasta aineistosta. Joka tapauksessa näyttää selvältä, että *quod*-väitelause on äärimmäisen harvinainen Ammianuksella. On hyvin vaikea arvioida, mitkä syyt ovat johtaneet sen valintaan. *Aci*-rakenne tai muut infinitiivirakenteet ovat Ammianuksella hallitsevia epäsuoran väitteen ilmaisuissa (125 esiintymää kirjoissa 17 ja 18) ja infinitiivirakenne liittyy Ammianuksella usein myös persoonattomiin ilmauksiin, joita olen löytänyt aineistostani 8 tapausta. Näin ollen esiintymiä on yhteensä 133 kappaletta.

Mielestäni alisteisen konjunktiosivulauseen harvinaisuus voisi selittyä pitkälti samasta syystä kuin niin sanotun käskyä osoittavan infinitiivirakenteen yleisyyskin epäsuoran tahtomuslauseen kustannuksella: lauseenvastikkeet olivat alisteisia sivulauseita tiiviimpiä ja kätevämpiä rakenteita, joiden avulla oli mahdollista saada paljon informaatiota sisällytettyä yhteen virkkeeseen.

¹⁷³ Ks. luku 5.1.

¹⁷⁴ Lewis – Short 1879, 1130.

¹⁷⁵ Hagendahl 1921, 128–129.

6. Ammianuksen finaaliset sivulauseet ja muut finaaliset rakenteet

Käsittelen tässä luvussa finaalisia adverbiaalilauseita, jotka eivät esiinny nimenomaisesti tiettyjen verbien objekteina, sekä muita finaalisuutta osoittavia rakenteita Ammianuksella.

Konjunktiolla *ut* tai *ne* alkava finaalinen adverbiaalilause on muodoltaan ja rakenteeltaan epäsuoraa tahtomuslausesta vastaava. Se eroaa epäsuorasta tahtomuslauseesta siten, että se ei ole välttämätön elementti päälauseen merkitykselle, koska se muistuttaa merkitykseltään adverbiaalia; päälause on täydellinen myös ilman sitä.¹⁷⁶

Ammianuksen finaaliset sivulauseet noudattavat johdonmukaisesti klassista normia konjunktion ja *consecution* suhteen.¹⁷⁷ En ole laskenut finaalisten sivulauseiden esiintymistä aineistossani, koska ne niin selvästi ovat poikkeuksetta klassisen normin mukaisia. Esimerkkejä Ammianuksella esiintyvistä klassisen normin mukaisista finaalisista sivulauseista ovat:

17,1,3 *At barbari - - qui se in tranquillo positos otio tunc parum inquietari posse sperabant, aliorum exitio quid fortunis suis inmineret anxie cogitantes, simulata pacis petitione, ut primae vertiginis impetum declinarent, misere legatos cum verbis compositis - -.*

17,4,3 *- - posteaque reparatam [sc. Carthaginem], Persarum rex ille Cambyses, - - Aegypto perrupta adgressus est, ut opes exinde raperet invidendas, - -.*

17,13,30 *Limigantes ad loca migrare conpulimus longe discreta, ne in perniciem nostrorum se commovere possent ulterius, - -.*

18,2,12 *- - remi suspendentur, ne barbaros sonitus excitaret undarum - -.*

18,2,18 *- - interim responderi non poterat, ne - - recreati - - parum adquiescerent per alios inpetratis.*

18,4,4 *- - emittebat cubicularios iam adultos, ut inter ministeria vitae secretioris, - -, existimationem viri fortis invidia gravi pulsarent.*

¹⁷⁶ Kühner – Stegmann 1976b, 232, § 186.

¹⁷⁷ *Consecutiosta* ks. luku 5.1.

Sándor Kissin mukaan merkitykseltään finaalisissa sivulauseissa konjunktiivivi säilyi myöhäisessä latinassa eikä horjuntaa indikatiiviin juuri ollut.¹⁷⁸ Tämä pätee hyvin myös Ammianuksen finaaliin sivulauseisiin. Mielestäni tämä on hyvin ymmärrettävää, koska konjunktiiville on ominaista ilmaista jotakin toteutumaton ja irreaalista, mitä tulevaisuudessa oleva tavoite tai päämääräkin on.

Ammianus käyttää myös muita finaalisuutta osoittavia rakenteita. Tällaisia ovat *ad* + gerundimuoto (kaksi esiintymää), *ad* + gerundiivimuoto (seitsemän esiintymää) ja finaalin infinitiivi (vain yksi esiintymä tutkittavassa aineistossa). Löytämäni rakenteet ovat:

– *ad* + gerundi:

17,1,6 - - *ad opitulandum suis necessitudinibus avolarunt* - -.

18,4,4 - - *natorum multitudinem etiam tum aegre serpentium excitans ad nocendum*, - -.

– *ad* + gerundiivi:

17,2,4 *Ad quos eximendos periculo multitudo Francorum egressa*, - - *repedavit ad sua* - -.

17,6,2 *Ad quos repellendos cum valida manu missus Barbatio* - - *prostravit acerrime multos* - -.

17,9,7 - - *Caesar* - - *contumeliosis calumniis adpetitus est a Gaudentio tunc notario, ad explorandos eius actus diu morato per Gallias*, - -.

17,13,16 - - *navigia iussa sunt colligi, ad indagandos* [sc. eos] *quos a nostrorum acie ulterior discreverat ripa*.

17,13,19 - - *ad quos opprimendos*, - - *Taifalorum auxilium et Liberatorum adaeque Sarmatarum adsumptum est*.

18,4,2 - - *ad tuendas partes eoas denuo missus, altius anhelabat* - -.

18,2,3 *Quo fidenter ad haec patranda digresso, ipse anni tempore oportuno, ad expeditionem undique milite convocato, profectus, id inter* - -.

¹⁷⁸ Kiss 1982, 67; 43. Tapaluokkien käytöstä myöhäisessä latinassa ks. Kiss 1982, 50–77. Ks. myös luku 3.2.1.

– finaalin infinitiivi:

17,13,3 - - **annuere parati** si iuberentur aliorum migrare, - -.

Ammianus käyttää myös aktiivin partisiipin futuuria appositiona liikettä tai lähettämistä ilmaisevan verbin yhteydessä ilmaisemassa tarkoitusta. Tällaisia rakenteita olen löytänyt 10. Supiin akkusatiivi sitä vastoin ei esiinny kertaakaan ilmaisemassa tarkoitusta.

18,2,15 - - *Macrianus et Hariobaudus, germani fratres et reges, - - venerant pacem anxiiis animis precaturi.*

18,7,3 - - *equites citi mittuntur ad Cassianum, - - compulsuri agrestes cum familiis et pecoribus universis ad tutiora transire - -.*

17,2,4 - - *hisque perfectis, acturus hiemem revertit Parisios Caesar - -.*

Usein erilaiset finaaliset rakenteet ovat Ammianuksella rinnasteisia. Seuraavassa on ensin tarkoitusta osoittamassa gerundiivi passiivisen futuuripartisiipin merkityksessä lähettämistä ilmaisevan verbin (*mitteretur*) yhteydessä, minkä jälkeen on palaamista merkitsevä verbi (*reverteretur*), johon liittyykin kaksi partisiipin futuuria: 18,5,5 *Stetitque sententia ut Sabinianus, - - praeficiendus eois partibus mitteretur, Ursicinus vero, curaturus pedestrem militiam et successurus Barbattoni, ad comitatum reverteretur* - -. Todennäköisesti Ammianus on käyttänyt useita samaa merkitseviä rakenteita vaihtelun aikaansaamiseksi. Seuraavassakin Hagendahlin mainitsemassa¹⁷⁹ kohdassa on kaksi erilaista finaalista rakennetta, ensin partisiipin futuuri ja sen jälkeen finaalin *ut*-lause: 16,11,13 *Illud tamen rumore tenus ubique iactabatur, quod Iulianus non levaturus incommoda Galliarum electus est, sed ut possit per bella deleri saevissima, - -.* Seuraavassa kohdassa gerundi- ja gerundiivirakenne ovat rinnasteiset: 18,5,6 - - *et meritorum apud Persas ad suadendum ferendasque sententias in contionibus ora panduntur - -.*

Myös liikettä ilmaisevaan verbiin voi liittyä rinnasteisesti erilaisia rakenteita, kuten futuuripartisiippi ja finaalin sivulause: 17,13,5 - - *cum genuino fastu ad citeriorem*

¹⁷⁹ Hagendahl 1921, 127–128.

*venere*¹⁸⁰ *fluminis ripam, ut exitus docuit, non iussa facturi, sed ne viderentur militis praesentiam formidasse, - -.*

Hagendahl on havainnut, että kolmekin erilaista finaalista rakennetta voi olla keskenään rinnasteisia Ammianuksella¹⁸¹: 21,12,8 - - *quia nec arietibus admovendis, nec ad intemptandas machinas vel ut possint forari cuniculi, inveniebatur locus - -.* Ensimmäinen rakenne vaikuttaisi olevan *dativus commodi*, jossa on gerundiivi attribuutina, seuraavana on *ad* + gerundiivi -rakenne ja sitten finaalinen *ut*-lause. Ilmeisesti tässäkin Ammianus käyttää erilaisia rakenteita vain saadakseen aikaan vaihtelua, koska niiden merkityksissä ei näytä olevan eroa.

Nostan lisäksi esille muutaman esimerkin, jotka mielestäni ovat erityisen huomionarvoisia tai poikkeuksellisia. De Jongen mukaan *ut*-sanana poisjättäminen konjunktiivin yhteydestä rinnasteisen *ne* + konjunktiivi -rakenteen jälkeen on yleistynyt ilmiö.¹⁸² Seuraavassa kohdassa on ensin kielteinen finaalinen lause, jota seuraa rinnasteinen myönteinen finaalinen lause, kuitenkin ilman *ut*-sanaa; täydellinen ilmaisu olisi siis *ut raperetur. Consecutio* on klassisen normin mukainen: 18,4,6 *Actum est tamen cautius, ne (ut fingebat) rursus accitus idem Ursicinus metu cuncta turbaret; sed cum fors copiam detulisset, raperetur ad mortem.*

Yhteenvedona voisi todeta, että Ammianuksen finaaliset sivulauseet noudattavat klassista normia: niissä on *consecutio* edellyttämä konjunktiivi tarvittavassa aikamuodossa. Tarkoitusta Ammianus ilmaisee myös partisiipin futuurilla liikettä ja lähettämistä osoittavien verbien yhteydessä sekä *ad* + gerundi- / gerundiivirakenteilla. Lisäksi hänellä esiintyy finaalinen infinitiivi *paratus*-adjektiivin jälkeen (tosin vain kerran tutkimassani aineistossa). Usein erilaiset finaaliset rakenteet ovat rinnasteisia, ja Ammianus käyttää niitä todennäköisesti vaihtelun aikaansaamiseksi.

¹⁸⁰ Olen valinnut tähän Rolfen edition (1935) lukutavan *venere*; Sabbahilla (1970) on *venire*. Sabbahin edition tekstikriittisestä apparaatista käy ilmi, että *venire* esiintyy käsikirjoituksessa V ja *venere* käsikirjoituksissa E, A ja G.

¹⁸¹ Hagendahl 1921, 127.

¹⁸² De Jonge 1980, 107.

7. Ammianuksen konsekutiiviset, kausaaliset ja eksplikatiiviset sivulauseet

Konsekutiivisissa sivulauseissa käytetään klassisen normin mukaisesti konjunktiiivia.¹⁸³ Ammianuksen konsekutiiviset sivulauseet ovat johdonmukaisesti normin mukaisia, minkä vuoksi en ole laskenut esiintymiä tutkittavassa aineistossa. Esimerkkejä:

18,8,12 - - *ad usque ortum alterius solis immobiles stetimus, ita conferti, ut caesorum cadavera multitudine fulta, repperire ruendi spatium nusquam possent,*

- -.

18,2,12 *Et collecti nocte provecta, - - decurrere iubentur per flumen, adeo taciti, ut etiam remi suspenderentur, - -.*

Klassisessa latinassa oli useita konjunktioita, jotka saattoivat aloittaa merkitykseltään kausaalisen sivulauseen. Niiden merkityksissä oli vivahde-eroja, ja tapaluokat saattoivat vaihdella konjunktion mukaisesti. Myöhäisessä latinassa kausaalisten konjunktioiden käytössä, kuten konjunktioiden käytössä ylipäätään, tapahtui muutoksia.¹⁸⁴ Käsittelen tässä luvussa ensin lyhyesti kausaalisten konjunktioiden klassista käyttöä ja vertaan Ammianukselta löytämiäni esimerkkejä klassisen normin mukaiseen käyttöön. Sivuan samassa yhteydessä myös lyhyesti eksplikatiivisia sivulauseita, koska ne ovat usein merkitykseltään hyvin lähellä kausaalisia: toiminnan syy on usein samalla selitys toiminnalle.

Kausaalisina konjunktioina *quod* ja *quia* ovat samaa merkitseviä ja vaihtelevat keskenään, usein pelkästään tyylillisten syiden takia. Konjunktioita *quando*, *quandoquidem* ja *quoniam* käytetään silloin, kun syy esitetään ilmeisenä ja varmana. Tapaluokkana näiden konjunktioiden kanssa on indikatiivi joitakin poikkeuksia lukuun ottamatta.¹⁸⁵ Konjunktiiivin kanssa esiintyvän *cum*-konjunktion kausaalinen, loogista syytä ilmaiseva merkitys on kehittynyt *cum historicum* -lausetyypin pohjalta, jossa *cum* esiintyy konjunktiiivin imperfektin tai pluskvamperfektin kanssa yksittäistä menneen ajan tapahtumaa ilmaisemassa. Näin ollen kausaalisen ja temporaalisen *cum*-konjunktioilla

¹⁸³ Kühner – Stegmann 1976b, 247, § 188, 1.

¹⁸⁴ Ks. esim. Herman 1963, 32–73.

¹⁸⁵ Kühner – Stegmann 1976b, 382–385, § 211, 1–3. Myöhemmät kirjailijat käyttävät kausaalisissa sivulauseissa toisinaan konjunktiiivia ilman erityistä syytä tapauksissa, joissa klassisessa proosassa esiintyy indikatiivi (Kühner – Stegmann 1976b, 384, § 211, 3, Anm. 3).

alkavan sivulauseen merkitykset ovat usein hyvin lähellä toisiaan.¹⁸⁶ Myös Ammianuksella *cum*-konjunktiolla alkavien sivulauseiden luokittelu temporaalisiin tai kausaalisiin on usein tulkinnanvaraista.

Ammianuksen kausaaliset sivulauseet alkavat usein konjunktiolla *cum*. Klassinen normi toteutuu tapaluokan valinnassa ja *consecutio temporum* -sääntöjen noudattamisessa. Tällaisia lauseita olen löytänyt viisi kappaletta. Esimerkkejä ovat:

17,13,21 - -, *diu haesitabant ambiguis mentibus, utrum oppeterent an rogarent, cum utriusque rei suppeterent documenta non levia* - -.

18,2,1 *Egressurus autem ad procinctum urgentem, cum Alamannorum pagos aliquos esse reputaret hostiles*, - -.

Ammianuksella on *quia*-konjunktiolla alkavia kausaalisia lauseita, joissa on klassisen normin mukaisesti indikatiivi. Tällaisia lauseita olen löytänyt yhdeksän. Esimerkkejä:

17,1,13 - - *iurantes conceptis ritu patrio verbis, nihil inquietum acturos, sed foedera ad praestitutum usque diem, quia id nostris placuerat, cum munimento servaturos intacto, frugesque portaturos humeris*, - -.

17,4,1 - - *obeliscus Romae in Circo erectus est maximo; super quo nunc, quia tempestivum est, pauca discurram*, - -.

Myös *quod* esiintyy kausaalisenä konjunktiona indikatiivin kanssa kuusi kertaa. Esimerkkejä:

17,7,11 - - *unde plerumque observatur, terra tremente, ventorum apud nos spiramina nulla sentiri, quod in ultimis eius secessibus occupantur*.

18,6,2 - - *simul metuentes salutem, quod tempore dubio, remoto illo, advenisse hominem conpererant inertissimum*.

Myös *quoniam* esiintyy Ammianuksella viisi kertaa indikatiivin kanssa ilmaistessaan ilmeisen syyn, kuten klassisessa normissakin. Esimerkkejä:

¹⁸⁶ Kühner – Stegmann 1976b, 382–383, § 211,2; 346, § 205,4. *Cum historicum* -lauseesta ks. luku 8.1.

17,1,10 Et **quoniam** aeris urente saevitia, cum discriminibus ultimis **laboratur** in cassum, - - opus arreptum est memorabile.

17,7,4 Et **quoniam** adclivitate collium aedes pleraeque **vehebantur**, aliae super alias concidebant, - -.

Ammianuksella esiintyviä muita kausaalisia ilmaisuja ovat *ea re quod*, *ea gratia quod* sekä *ob ea quae*. Näitä seuraa johdonmukaisesti indikatiivi. Löytämäni tapaukset ovat:

17,9,6 - - sudoribus Gallicanis miles exhaustus nec donatium meruit nec stipendium, iam inde ut Iulianus illo est missus, **ea re quod** nec ipsi quod daret suppetere **poterat** usquam, nec Constantius erogari more solito permittebat.

17,10,9 - - annonam enim transferre - -, **ea re** compelli non potuit, **quod** ad internicionem regione eius vastata, nihil inveniri **poterat** quod daretur.

18,1,2 Idque **ea re** levi labore correxit, **quod** (ipse iurgia dirimens, ubi causarum cogebat magnitudo vel personarum) **erat** indeclinabilis iustorum iniustorumque distinctor.

18,3,6 - - **ea re** multis exosus, **quod** et dum domesticos protectores sub Gallo regeret Caesare, proditor **erat** et perfidus.

18,6,20 Erat eo tempore satrapa Corduena, - - **ea gratia quod** obsidatus sorte in Syriis detentus, et dulcedine liberalium studiorum inlectus, remeare ad nostra ardenti desiderio **gestiebat**.

18,3,2 - - eo ad expeditionem profecto et multiplici metu suspenso, **ob ea quae** **meminerat** sibi praedicta, - -.

Eksplikatiivinen *ut*-lause esiintyi jo arkaaisessa latinassa *quod*- ja *cum*-konjunktioilla alkavien eksplikatiivisten lauseiden rinnalla selittämässä jotakin päälauseen elementtiä. Samankaltaisuus eksplikatiivisen *quod*-konjunktin kanssa johti myöhäisessä latinassa siihen, että sekä *ut*- että *quod*-konjunktioita alettiin käyttää havaitsemista, tuntemista, sanomista ynnä muuta sellaista ilmaisevien verbien jälkeen aloittamassa epäsuoran väitelauseen.¹⁸⁷ Seuraavat Ammianuksen *ut*-/*ne*-alkuiset sivulauseet näyttäisivät olevan eksplikatiivisia. Ensimmäisen esimerkeistä mainitsee De Jonge.¹⁸⁸

¹⁸⁷ LHS, 645–646, § 349, II. Ks. myös luku 5.1.

¹⁸⁸ De Jonge 1980, 22.

18,2,3 - - *ipse* - - *profectus, id inter potissima mature duxit implendum, ut* - - *civitates* - - *introiret receptasque communiret, - -*.

18,2,19 - - *pacem condicionum similitudine meruerunt; inter quas id festinatum est maxime, ut captivos restituerent omnes, quos rapuerant excursibus crebris.*

18,2,9 *Gemina itaque ratione visum est habile quod suaserat Caesar, ne pacatorum terrae corrumperentur, neve* - - *pons cum multorum discrimine iungeretur, - -*.

Ammianuksella esiintyy myös seuraava ilmaisu: 18,3,4 *Hocque indicio ille confisus, ut erat ad criminandum aptissimus, - - principi detulit [sc. litteram]* - -. Tässä *ut*-lause näyttäisi saavan kausaalisen merkityksen. Åke Fridh käsittelee tutkimuksessaan¹⁸⁹ *ut*-konjunktion kausaalista käyttöä myöhäisessä latinassa. Hän havaitsee, että *ut*-lause voi saada puhtaasti kausaalisen merkityksen yleensä huudahdusten tai kysymysten jälkeen, ja se voi liittyä myös tunnetta ilmaiseviin verbeihin.¹⁹⁰ Fridhin mukaan *ut* voidaan myös luokitella kausaaliseksi tapauksissa, joissa se on tulkittavissa variantiksi eksplikatiivisesta *ut*-lauseesta. Tästä mielestäni on kysymys edellä mainitsemissani esimerkissä. Fridhin mukaan yksi vaihtoehto olisi kääntää *ut* kausaalisella konjunktiolla (”*puisque*”) tai eksplikatiivisella (”*en ce que*”). Fridhin mukaan tällaisissa tapauksissa odottaisi ennemminkin *cum*-, *quod*-, tai *eo quod* -konjunktioita; *ut* on täysin omaksunut *quod*-konjunktion merkityksen.¹⁹¹ Fridh mainitsee myös, että myöhäisenä aikana *ut* sai suuren määrän erilaisia funktioita, joiden epämääräisyyden vuoksi niitä on ollut vaikea luokitella.¹⁹²

8. Ammianuksen temporaaliset sivulauseet ja lauseenvastikkeet

8.1. Temporaaliset sivulauseet

Cum historicum -lause ilmaisee yksittäistä menneisyydessä tapahtunutta toimintaa. Tapaluokka on konjunktiivi. Joskus *cum historicum* -lauseen ja kausaalisen *cum*-konjunktiolla alkavan sivulauseen välinen ero ei ole kovinkaan selvä. Tämä on helposti

¹⁸⁹ *L'emploi causal de la conjonction ut en latin tardif* (1977).

¹⁹⁰ Fridh 1977, 48.

¹⁹¹ Fridh 1977, 57.

¹⁹² Fridh 1977, 59.

ymmärrettävissä, koska *cum*-lauseen kausaalinen käyttö on kehittynyt temporaalisesta (ks. luku 7).

Olen löytänyt *cum historicum* -lauseita aineistostani yhteensä 41 kappaletta. Niiden aikamuodot ja tapaluokat ovat yleensä *consecutio*-sääntöjen mukaisia. Esimerkkejä ovat:

18,1,1 *At in Galliis cum in meliore statu res essent, et Eusebium atque Hypatium fratres sublimarent vocabula consulum, Iulianus - - provinciarum fortunis multa conducentia disponebat - -.*

18,6,22 *Ibi morati integrum biduum, cum sol tertius adfulsisset, cernebamur terrarum omnes ambitus subiectos, quos orizontas appellamus, agminibus oppletos innumeris - -.*

Joskus *cum historicum* -lauseessa ei ole konjuktiivin pluskvamperfektiä, vaikka se vaikuttaisi ilmaisevan aikaisempaa toimintaa:

17,11,1 *Haec cum in comitatu Constantii subinde noscerentur, - - omnes qui plus poterant in palatio, - - recte consulta prospereque completa vertebant in dericulum, - -.*

“Kun tämä asia oli heti saatu tietää Constantiuksen hovissa, - - kaikki ne, joilla oli paljon valtaa palatsissa, - - pilkkasivat oikein tehtyjä toimia ja onnellisesti suoritettuja tekoja - -.“

Kahdessa *cum*-lauseessa on konjuktiivin perfekti:

17,7,11 - - *qui cum soliditatibus concrustatis inciderint, eruptiones nullas repperientes, eas partes soli convibrant, quas subrepserint umidi - -.*

18,3,9 - - *anseris - -, cum montem penetrare coeperint Taurum aquilis abundantem, - - rostra lapillis occludunt, ne eis eliciat - - clangorem - -.*

Yhdessä *cum*-lauseessa puolestaan on konjuktiivin preesens:

17,5,7 - - *quae cum advertant cur maximo opera capiantur, illud propria sponte amittunt, ut vivere deinde possint inpavidae.*

Olen löytänyt aineistosta kolme indikatiivista *cum*-lausetta, joista kahden tulkitsisin edustavan *cum iterativum* -lausetyyppiä ja yhden *cum temporale* -lausetyyppiä. *Cum iterativum* -lausetyyppi ilmaisee toistuvaa toimintaa ja sen predikaattiverbi on indikatiivissa. *Cum temporale* -lauseessa *cum* saa merkityksen 'silloin kun', 'jolloin', ja sivulause on tällöin pelkkä ajanmääräys päälauseelle. Löytämäni tapaukset ovat:

– *cum iterativum*:

17,7,14 *Inter haec tria genera terrae motuum, mycematiae sonitu audiuntur minaci, cum dissolutis elementa conpagibus ultro adsiliunt, vel relabuntur consistentibus terris - -.*

17,5,13 *Est enim absonum et insipiens, cum gestarum rerum ordines - - nobis multipliciter inluxerunt - - ea prodere quae contrusi in orientales angustias, diu servavimus inlibata.*

– *cum temporale*:

17,5,13 - - *Est enim absonum et insipiens - - , cum, deletis tyrannis, totus orbis Romanus nobis obtemperat, ea prodere quae contrusi in orientales angustias, diu servavimus inlibata.*

Yleensä *cum primum* -konjuktiolla alkaviin lauseisiin tulee indikatiivin perfekti, mutta myös konjuktiivia tavataan *cum historicum* -lauseiden mallin mukaisesti.¹⁹³ Seuraavassa Ammianuksen *cum primum* -lauseessa, joka on ainut löytämäni, on konjuktiivin pluskvamperfekti: 18,2,1 - - *haerebat anxius qua vi qua celeritate, cum primum ratio copiam tribuisset, rumore praecurso, terras eorum [sc. Alamannorum] invaderet repentinus.*

Ammianukselta löytyy 11 kappaletta *dum*-konjuktiolla alkavia sivulauseita, joissa on konjuktiivi. Myöhäisenä aikana *dum*-lause (merkityksessä 'kun') alkoi vastata *cum historicum* -lausetta saaden konjuktiivissa olevan predikaatin.¹⁹⁴ Esimerkkejä tästä Ammianuksella ovat:

¹⁹³ Kühner – Stegmann 1976b, 352–353, § 206, 2a-b.

¹⁹⁴ Sidwell 1995, 372.

17,1,11 *Et dum nullus obsisteret, munimentum quod in Alamannorum solo conditum Traianus suo nomine voluit appellari, dudum violentius oppugnatum, tumultuario studio reparatum est - -.*

18,3,6 - - *et dum domesticos protectores sub Gallo regeret Caesare, - -.*

18,5,2 *Et dum totius orientis didicisset interna, virorum stipendiique parte maxima per Illyricum distributa, - -, fugam ad Persas cum coniuge, liberis et omni vinculo caritatum, ingenti molimine conabatur.*¹⁹⁵

18,8,11 - - *quam [sc. sagittam] dum avellere obtestante collega conarer, cinctus undique antecedentibus Persis, civitatem petebam, anhelo cursu rependo, - -.*

18,6,10 - - *mater dum imminentium hostium terrore percita fugeret, - -.*

Näiden esimerkkien pohjalta tuntuu selvältä, että jo Ammianuksen aikana ero *cum-* ja *dum-*konjunktioiden välillä on hämärtynyt. Myöhäisen latinan edustajista esimerkiksi Boëthiuksella (noin 480–524¹⁹⁶) on *dum-*konjunktiolla alkavia lauseita, jotka voi tulkita vastaavanlaisiksi, esimerkiksi *cons. 1,1,1 Haec dum mecum tacitus ipse reputarem quaerimoniamque lacrimabilem stili officio signarem, astitisse mihi supra verticem visa est mulier reverendi - -.*

Ammianus käyttää *dum-*lausetta myös historiallisen preesensin kanssa klassisen normin mukaisesti kuvaamaan tilannetta, jonka aikana jotakin tapahtuu ('sillä aikaa kun'). Olen löytänyt tällaisia lauseita 18 kappaletta, joista esimerkkejä ovat:

18,4,1 *Dum apud Sirmium haec diligentia quaeruntur inpensa, orientis fortuna periculorum terribilis tubas reflabat - -.*

18,2,7 *Quae dum diligenti maturantur effectu Hariobaudes exploratis omnibus redit, - -.*

18,2,13 *Dum haec celerantur, Hortarius - - reges omnes et regales et regulos ad convivium conrogatos retinuit, - -*

18,5,6 *Dum haec in castris Constantii quasi per lustra aguntur et scaenam, - - Antoninus - -, averter suscipitur - -.*

¹⁹⁵ *Dum* on V-käsikirjoituksessa oleva muoto (ks. luku 2.2.2), mikä käy ilmi Rolfen edition yhteydessä olevasta tekstikriittisestä apparaatista. Rolfe itse on kuitenkin valinnut editioonsa muodon *cum*, joka on Henricus Valesiuksen korjausehdotus, ks. Rolfe 1935, 426.

¹⁹⁶ Boëthiuksesta ks. esim. Gruber 1997, 719–724.

18,3,1 *Haec dum in Galliis caelestis corrigit cura, in comitatu Augusti turbo novarum exoritur rerum, - -.*

18,7,6 *Dum campi cremantur, - - tribuni cum protectoribus missi, - - communibant, - -.*

Seuraavassa esimerkissä *dum*-lause saa tulkintani mukaan merkityksen 'kunnes', jolloin lause näyttäisi noudattavan klassista normia. Predikaattiverbi on konjunktiivissa.

18,8,6 *Simul haec dicens, e medio prospectu abscessit, non aversus, sed, dum evanesceret, verecunde retrogradiens et pectus ostentans - -.*

”Sanoessaan nämä sanat Antoninus poistui katseiden keskipisteestä ympäri kääntymättä, kulkien rintansa paljastaen kunnioittavasti taaksepäin, kunnes katosi näkyvistä - -.”

Tyypillisiä muotoja *dum*-lauseessa, jonka merkitys on 'kunnes', olivat indikatiivin preesens (*exspecta, dum redeo*), 2. futuuri (*exspecta, dum rediero*), konjunktiivin preesens (*exspecta, dum redeam*) tai konjunktiivin imperfekti (kun kyse on menneestä ajasta) (*exspectavi, dum rediret*). 2. futuuri korosti erityisesti lopputulosta, konjunktiivia sitä vastoin käytettiin ilmaisemaan tarkoitusta. Ero indikatiivin ja konjunktiivin välillä oli kuitenkin pieni, ja kirjailija saattoi käytännössä valita kumman tapaluokan hyvänsä.¹⁹⁷

Klassisen normin mukaan temporaalista konjunktiota *postquam* seuraa yleensä indikatiivin perfekti.¹⁹⁸ *Antequam*-konjunktiota sitä vastoin seuraa joko indikatiivi tai konjunktiivi tapauksesta riippuen.¹⁹⁹ Tarkastelemassani aineistossa konjunktiot *postquam* ja *antequam* esiintyvät mutta hyvin harvoin: molemmat kaksi kertaa.

Antequam-lauseissa on konjunktiivin imperfekti:

17,12,20 - - *nec discedere quisquam - - permissus est, antequam, ut placuerat, remearent nostri captivi.*

17,8,1 - - *nec enim egredi poterat, antequam ex Aquitania, - - veheretur annona.*

¹⁹⁷ Ernout – Thomas 1953, 371–372; vrt. myös luku 3.2.2.

¹⁹⁸ Kühner – Stegmann 1976b, 353–354, § 207, 1–2.

¹⁹⁹ Kühner – Stegmann 1976b, 366–372, § 209, 1–5.

Postquam-lauseista toisessa on indikatiivin pluskvamperfekti, toisessa puolestaan indikatiivin perfekti:

17,12,16 *Ingerebat autem se post haec maximus numerus catervarum confluentium nationum et regum, - - postquam Araharium inpune conpererat abscessisse - -*.

18,7,1 *Postquam reges, - - transiere laetissimi, - - quievimus hospitalibus officiis recreati*.

8.2. *Ablativus absolutus*

Ablativus absolutus on sivulausetta vastaava rakenne, joka muodostuu ablatiivimuotoisesta pääsanasta ja sitä määrittävästä ablatiivimuotoisesta partisiipista. Sillä ei voi olla yhteisiä jäseniä hallitsevan rakenteen kanssa.²⁰⁰

Käsittelen tässä työssä *ablativus absolutusta* temporaalisten rakenteiden yhteydessä, vaikka kyseisellä rakenteella voi olla muitakin kuin temporaalisia merkityksiä. Rakenne voidaan esimerkiksi usein tulkita samalla kertaa sekä temporaaliseksi että kausaaliseksi. Käsittelen seuraavassa ainoastaan sellaisia *ablativus absolutus* -rakenteita, joissa appositiona on joko partisiipin praesens tai partisiipin perfekti. Toisin sanoen olen rajannut tutkimuksen ulkopuolelle rakenteet, joissa joko substantiivi tai adjektiivi on appositiona.

Ablativus absolutus on Ammianuksella erittäin yleinen. Jo noin kahdeksan sivun otoksessa (lukuissa 18,2,1–18,4,1), joka edustaa 10 %:a tutkittavasta aineistosta, *ablativus absolutus* esiintyy 29 kertaa. Näissä esiintymissä predikaattiosana on partisiipin praesens vain 5 kertaa, partisiipin perfekti puolestaan 24 kertaa. Ammianus käyttää siis usein *ablativus absolutusta* ilmaisemaan aikaisempaa toimintaa suhteessa hallitsevaan rakenteeseen.

Ablativus absolutus on Ammianuksella hyvin usein aktiivinen merkitykseltään: se on normaali rakenne subjektin toiminnan kuvaamisessa, silloinkin kun predikaattiosana on

²⁰⁰ Kühner – Stegmann 1976a, 771, § 138, 5b.

passiivinen partisiipin perfekti.²⁰¹ Rakenteen passiivisuudesta huolimatta toiminnan suorittajan pystyy siis tekstiyhteydestä päättämään. Yleisenä huomiona voisi todeta, että Ammianus käyttää *ablativus absolutusta* erittäin runsaasti ja kasaa usein niitä monta peräkkäin (ks. edellä esim. 18,2,14) ja jopa sisäkkäin (ks. edellä 17,1,2). Tyypillistä on myös virkkeen aloittaminen *ablativus absolutuksella*. Seuraavat esimerkit kuvastavat rakenteen yleisyyttä ja käyttöä Ammianuksella:

17,1,1 *Hac rerum - - varietate ita conclusa, Martius iuvenis [sc. Iulianus], Rheno - - otiose fluente, - - sine discretione cunctos humari mandavit; absolutisque legatis, - - ad Tres Tabernas revertit.*

17,2,1 - - *Caesare in Alamannorum secessibus occupato nulloque vetante - -*

18,3,3 *Quibus litteris occulte quantum fieri potuit missis, ancilla, quae domina dictante perscripserat, reversis omnibus e procinctu, - - chartulam prodidit.*

17,1,7 - - *extractisque captivis, domicilia cuncta, curatius ritu Romano constructa, flammis subditis exurebat.*

17,2,4 - - *hisque perfectis, acturus hiemem revertit Parisios Caesar.*

18,2,7 - - *Hariobaudes exploratis omnibus redit - -*

18,1,1 - - *Iulianus - - sequestratis - - sollicitudinibus bellicis - - haud minore cura provinciarum fortunis multa conducentia disponebat, - -*

18,3,2 - - *Assyria - -; quae, - - perculsa vanitate muliebri, ancilla adscita notarum perita, - - ad maritum scripsit - -*

18,2,14 - - *et indomito furore sedato, necessitudines opesque suas transferre longius festinabant; statimque difficultate omni depulsa, ponte constrato, sollicitarum gentium opinione praeventa, visus in barbarico miles per Hortarii regna transibat intacta.*

17,10,1 - - *contextoque navali ponte Rheno transit, terris Alamannorum calcatis, Severus magister - -*

17,1,2 - - *moxque ad locum praedictum est ventum, flumine pontibus constratis transmisso, occupavere terras hostiles.*

18,2,18 *Libratis denique diu consiliis, - - Macriano quidem et Hariobaudo pax est adtributa.*

²⁰¹ Helttula 1987, 110–111.

18,7,4 *Et imperatis sine mora completis, iniecto igni, furentis elementi vis maxima, frumenta omnia, - - herbasque pubentes ita contorruit - -.*

18,4,7 *Haec operientibus illis et ancipiti cogitatione districtis - -.*

18,8,1 *Quo certis speculationibus cognito - -.*

17,1,5 *Quo ita disposito - - visis per montium vertices barbaris, ad celsiora ducebatur alacrior miles - -.*

17,1,4 *Quibus clara fide conperitis, Caesar noctis prima quiete, navigiis - - imposuit milites, - -.*

17,2,1 *Quibus ut in tali re conpositis firmiter, ad sedes revertens hibernas, sudorum reliquias repperit tales.*

Edeltävistä esimerkeistä käy ilmi, että *ablativus absolutus* ilmaisee usein klassisen funktionsa mukaisesti aikaisempaa toimintaa, silloin kun predikaattiosana on partisiipin perfekti. *Ablativus absolutus* voi lisäksi saada käsittäkseni myös enemmänkin modaalisen merkityksen, eikä ilmaise aikaisempaa toimintaa suhteessa hallitsevaan verbiin: 18,2,13 - - *Hortarius rex - -, non novaturus quaedam, sed amicus finitimis quoque suis, reges omnes et regales et regulos ad convivium conrogatos retinuit, epulis ad usque vigiliam tertiam gentili more extentis - -.*

Seuraava *ablativus absolutus* -rakenne poikkeaa merkittäväällä tavalla klassisesta käytöstä: 18,5,2 *Et dum totius orientis didicisset interna, - - allapsuro iam praestituto die²⁰² solvendae pecuniae - - fugam ad Persas - - ingenti molimine conabatur.* Vaikuttaisi siltä, että Ammianus on käyttänyt futuurista partisiippia ilmaisemaan myöhäisempää toimintaa ja klassisen *cum allapsura iam praestituta dies esset* sijasta valinnut jostakin syystä rakenteen, jossa ei koskaan klassisen normin mukaisesti voi olla partisiipin futuuria. De Jongen mukaan tällainen käyttö on seurausta kirjallisesta traditiosta, sillä puhutussa latinassa partisiipin futuuri on harvinainen.²⁰³ Olen löytänyt aineistostani vain yhden tällaisen rakenteen.

²⁰² Suom.: ”määrätyn päivän jo lähestyessä”.

²⁰³ De Jonge 1980, 123-124.

Seuraavassa esimerkissä *ablativus absolutus* -rakenteen subjektiosa puuttuu:

18,5,1 - - *cum iurgando* [sc. *Antoninus*] *contra potentis, se magis magisque iniustitia frangi contemplaretur, ad deferendam potioribus* (dat.) *gratiam qui spectabant negotium inclinatis* - -.

”Kiistellessään näiden mahtimiesten kanssa hän huomasi joutuvansa yhä enemmän ja enemmän epäoikeudenmukaisilla keinoilla sorretuksi. Nimittäin ne, jotka selvittivät asiaa, olivat taipuvaisia suosimaan mahtimiehiä.”

De Jonge selventää asiaa: kyseessä on *ablativus absolutus*, jossa subjektiosaksi on ajateltava demonstratiivipronomini *eis*: (*eis*) *qui spectabant* - - *inclinatis*. De Jongen mukaan korrelaattina olevan demonstratiivipronominin ilmaisematta jättäminen oli melko yleistä ei vain latinassa vaan myös kreikassa. De Jonge muistuttaa myös, että Ammianuksen aikana *is*-pronominin oli lähes kokonaan hävinnyt puhutusta kielestä.²⁰⁴

Seuraavassa esimerkissä on deponenttiverbistä (*digredior*) muodostettu *ablativus absolutus* -rakenne, sen jälkeen aktiivisesta verbistä (*convocare*) muodostettu *ablativus absolutus* -rakenne ja vielä deponenttiverbistä (*proficiscor*) muodostettu *participium coniunctum*: 18,2,3 *Quo fidenter ad haec patranda digresso, ipse anni tempore oportuno, ad expeditionem undique milite convocato, profectus, id inter* - -. Partisiipin *profectus* subjektina on *ipse*, joka viittaa Julianukseen, kun taas *quo digresso* -rakenteen subjekti on Hariobaudes-niminen tribuuni. Ilmeisesti erilaisten partisiippirakenteiden tarkoitus on tässä osoittaa ero sen välillä, kuka kulloinkin on toiminnan suorittaja: Julianus vai Hariobaudes. *Milite convocato* -rakenteen loogisena subjektina on myös *ipse* eli Julianus. Jälleen aikasuhteet tuntuvat epäselviltä; *profectus*-partisiippi ei tunnu millään tavalla ilmaisevan aikaisempaa toimintaa, vaan sitä on käytetty korvaamaan finiittimuotoinen verbi. Verbien järjestys tekstissä osoittaa siis tapahtumien järjestyksen. De Jonge huomauttaa, että virkkeen keskeisin informaatio on ilmaistu juuri *profectus*-partisiipilla.²⁰⁵ *Participium coniunctum* -muotoja käsitellen luvussa 8.4.

²⁰⁴ De Jonge 1980, 116.

²⁰⁵ De Jonge 1980, 20.

8.3. *Post*-rakenne ja *accusativus absolutus*

Seuraavaksi tarkastelen lauseenvastikerakennetta, joka muodostuu prepositiosta *post*, akkusatiivimuotoisesta pääsanasta ja sitä määrittävästä partisiipin perfekti -muodosta.²⁰⁶

Tällainen *post*-rakenne kuului alun perin juristien ja virkamiesten viralliseen kieleen. Sitä voi hyvällä syyllä pitää latinassa itsenäisesti kehittyneenä rakenteena, vaikka vastaava rakenne esiintyi myös kreikassa. Myöhäisen latinan edustajista juuri Ammianus käyttää rakennetta paljon. Ammianus suosii partisiippirakenteita yleisestikin ja vaihtelee *ablativus absolutus*-, *post*- ja *participium coniunctum* -rakenteita. Usein hän juuri vaihtelun vuoksi käyttää *post*-rakennetta *ablativus absolutuksen* sijasta, mutta joissakin tapauksissa se on tarpeellinen selvyuden vuoksi, jos *ablativus absolutus* olisi vaarassa hukkoa muiden ablatiivien joukkoon.²⁰⁷

Anne Helttulan mukaan Ammianuksen teoksessa on kaikkiaan 96 *post*-rakennetta, joissa esiintyy 115 partisiippia 71 eri verbistä. Näistä 71 verbistä 25 esiintyy useammin kuin kerran, eikä mikään verbi ole erityisen yleinen. Yleisimmät rakenteessa esiintyvät verbit ovat *incendere* (syttyttää palamaan²⁰⁸) ja *deponere* (tuhota, laskea alas, panna syrjään, luopua²⁰⁹), jotka kumpikin esiintyvät Ammianuksen teoksessa neljä kertaa.²¹⁰

Rakenne on tyypillinen seuraavanlaisissa ilmaisuissa: 1) ilmaisut, jotka toimivat linkkeinä jo kuvattujen tapahtumien ja myöhempien tapahtumien välillä ilmaisematta mitään uutta tai itsenäistä toimintaa²¹¹; 2) hallintoon, lainsäädäntöön ja sopimukseen liittyvät ilmaisut²¹²; 3) sodan ja väkivallan kuvaukset.²¹³ Rakenteen yleisyyteen Ammianuksella lienevät vaikuttaneet sen esiintyminen hänen äidinkielessään kreikassa sekä hänen käyttämässään latinankielisissä historiallisissa lähteissä samoin kuin virallisessa kielenkäytössä, jonka hän todennäköisesti hallitsi erittäin hyvin armeijassa

²⁰⁶ Tästä rakenteesta ja muista vastaavista prepositiosta ja partisiipista muodostetuista lauseenvastikerakenteista ks. Kühner – Stegmann 1971a, 766–768, § 138, 2.

²⁰⁷ Helttula 1987, 106–108.

²⁰⁸ *ThLL* VII:1, 865, Ia.

²⁰⁹ *ThLL* V:1, 576–585, I, IIa 1–4.

²¹⁰ Helttula 1985, 45.

²¹¹ Helttula 1985, 55.

²¹² Helttula 1987, 108; Helttula 1985, 45-.

²¹³ Helttula 1985, 49–50; Usein *post*-rakenteessa esiintyviä tähän ryhmään kuuluvia verbejä ovat esimerkiksi tappamista ilmaisevat verbit (*interficere*, *obtruncare*, *absumere*) sekä polttamista ilmaisevat (*incendere*, *inflammare*) (Helttula 1985, 49–50).

ja hovissa toimiessaan. On myös mahdollista, että kyse on ”muoti-ilmiöstä”, tiettyjen auktorien tiettyinä aikana suosimasta ilmaisutavasta. Esimerkiksi myöhemmistä auktoreista Jordaneksella ja Gregorius Turonensiksella (500-luku) on enää ainoastaan harvoja esimerkkejä *post*-rakenteesta, vaikka partisiippirakenteet ovat heillä muuten erittäin yleisiä.²¹⁴

17. ja 18. kirjasta olen löytänyt 11 *post*-rakennetta. Näistä kolme toimii linkkinä jo kuvattujen ja myöhempien tapahtumien välillä (näissä esiintyvät verbit *inpetro* (2) ja *gero*) ja kuusi esiintyy sodan ja väkivallan kuvauksissa (näissä esiintyvät verbit *incendo* (2), *absumo*, *capio*, *consumo*, *diffundo*, *exigo*, *inflammo*, *interficio*, *obtrunco*, *rapio*, *video*). Kaksi tapausta ei tulkintani mukaan kuulu mihinkään erityiseen ryhmään (näissä esiintyvät verbit *compono*, *congero* ja *eximo*).

– *post*-rakenne linkkinä jo kuvattujen ja myöhempien tapahtumien välillä:

17,12,19 - - *quae deplorantes, post inpetratam veniam recepti in fidem, poscebant praesidia libertati* - -.

18,2,5 *Post haec inpetrata, restabat, adigente necessitatum articulo, receptarum urbium moenia reparari* - -.

17,12,20 - - *nec discedere quisquam post haec gloriose gesta permissus est*, - -.

– sodan ja väkivallan kuvaukset:

17,13,16 - - *et post lares incensos raptasque familias, navigia iussa sunt colligi* --.

18,2,19 *Sed cum ipsi quoque, missis legatis, post messes incensas et habitacula captosque plures et interfectos, ita supplicarent* - -.

17,13,19 *Post absumptos paene diffusosque Acimicenses, petiti sunt sine mora Pincenses* - -.

18,9,3 - -, *quos post consummatos civiles procinctus, - - ad orientem venire compulit imperator*, - -.

17,13,3 - - *ubi lares post exactos dominos fixere securi*.

²¹⁴ Helttula 1987, 111.

18,2,15 *Postque saepimenta fragilium penatium inflammata, et obtruncatam hominum multitudinem, visosque cadentes multos aliosque supplicantes, cum ventum fuisset ad regionem cui - - castra sunt posita - -.*

– muut tapaukset:

18,3,1 - - *coniectura videlicet tali, quod hae volucres post compositas sedes opesque congestas, fumo pelluntur et turbulento sonitu cymbalorum - -.*

17,5,8 “*Id sane pronuntio quod, - - post tempus hiemalis quietis exemptum, - - venire quoad ratio siverit festinabo.*”

Seuraavassa esimerkissä huomion kiinnittää sekin, että *post*-rakennetta edeltää *ablativus absolutus*:

18,2,19 *Sed cum ipsi quoque, missis legatis, post messes incensas et habitacula captosque plures et interfectos, ita supplicarent - -.*

”Mutta kun heidän satonsa ja asumuksensa oli poltettu ja lukuisat heistä oli otettu vangeiksi tai tapettu, he lähettivät lähettäjiä ja anoivat rauhaa - -.”

Tällä kertaa tapahtumien kuvaamisen järjestys ei määrää tapahtumien ajallista järjestystä. *Post*-rakennetta Ammianus on käyttänyt sijoittaakseen toiminnan aikaisemmaksi kuin *ablativus absolutus* -rakenteen ilmaiseman toiminnan.²¹⁵

Accusativus absolutus -rakenne muodostuu akkusatiivimuotoisesta pääsanasta ja sitä määrittävästä akkusatiivimuotoisesta partisiipista, kuten seuraavassa Jordanekselta peräisin olevassa esimerkissä (*Get.* 13,76): - - *Gothi, Romanos devictos, Oppii Savini caput abscisum - - depraedarunt.* *Accusativus absolutus* -rakenne kuului kirjalliseen tyyliin. Se kehittyi *ablativus absolutus* -rakenteen variantiksi, ja sen semanttiset ja syntaktiset ominaisuudet olivat vastaavat kuin *ablativus absolutus* -rakenteella. Tämä oli ehkä yksi syy siihen, että *accusativus absolutus* -rakenne oli harvinainen ennen 500-lukua; sen käytölle ei ollut mitään kiireellistä syntaktista tai semanttista tarvetta.

²¹⁵ Tämä on myös Sabbahin (1970) ja Rolfen (1935) tulkinta: Sabbah: ”Mais ils envoyèrent eux aussi des délégués, après l’incendie de leurs moissons et de leurs maisons, la capture et la mort de beaucoup de leurs - -”; Rolfe: ”But when they themselves also, after the burning of their harvests and homes and the capture or death of many men, sent envoys and made supplication - -.”

Rakenteen yleistymiseen 500-luvun proosassa vaikutti pääasiallisesti se, että rakenne mahdollisti verbitoiminnan kohteen ilmaisemisen samalla sijamuodolla, johon se tulisi myös vastaavassa finiittimuotoisen verbin sisältävässä lauseessa.²¹⁶

Tutkimastani aineistosta *accusativus absolutusta* ei löydy. Helttulan mukaan Ammianuksen teoksessa esiintyykin ainoastaan yksi *accusativus absolutus* -rakenne: 22,4,8 *notum est enim sub Maximiano Caesare vallo regis Persarum direpto gregarium quendam **sacculum Parthicum**, in quo erant margaritae, **reperitum**, proiectis inperitia gemmis abisse pellis nitore solo contentum*. Korjaukseksi on ehdotettu *post*-sanana lisäämistä rakenteen yhteyteen, mutta kyseessä on Helttulan mukaan todennäköisemmin anakoluuttisesta virkerakenteesta aiheutunut *accusativus absolutus*.²¹⁷

8.4. *Participia coniuncta*

Tässä luvussa käsittelem *participium coniunctum* -muotoja eli pääsanaansa appositiona määrittäviä partisiippeja. Klassisen määritelmän mukaan partisiipit ilmaisevat ainoastaan suhteellista aikaa. Partisiipin praesens ilmaisee samanaikaista, partisiipin perfektin aikaisempaa ja partisiipin futuuri myöhäisempää toimintaa suhteessa hallitsevaan rakenteeseen.²¹⁸ Edellä totesin alustavasti, ettei Ammianuksen partisiipeilla näytä välttämättä olevan tällaista klassista aikasuhdetta osoittavaa merkitystä (katso luku 2.3.5).

Sekä partisiipin praesens että partisiipin perfektin appositiona ovat Ammianuksella todella yleisiä. Luvuista 18,2,1 – 18,4,1 (10%:n otos tutkitusta aineistosta) olen laskenut yhteensä 71 *participium coniunctum* -muotoa. Partisiipin perfektin on yleisempi: olen löytänyt 38 esiintymää. Partisiipin praesens -muotoja olen sitä vastoin löytänyt 33. Olen lihavoinut seuraavasta lyhyestä otteesta *participium coniunctum* -muodot, joissa partisiipin perfektin on appositiona, ja alleviivannut sellaiset, joissa partisiipin praesens on appositiona. *Participium coniunctum* -muotojen runsaus on silmiinpistävä (vertaa myös luvussa 2.3.5 käsittelemiäni tekstiotteita).

²¹⁶ Helttula 1987, 42.

²¹⁷ Helttula 1987, 46.

²¹⁸ Ks. esim. Kühner – Stegmann 1976a, 662; § 122, 1 & 2.

18,2,10 *Quod hostes sollertissime **contemplati**, per contrarias ripas leniter incedentes, ubi nostros figere tentoria procul cernebant, ipsi quoque noctes agebant exsomnes, custodientes pervigili studio ne transitus temptaretur.* 18,2,11 *Verum cum nostri locum adventarent **provisum**, vallo fossaque quievere **circumdati**, et adscito Lupicino in consilium, Caesar certis imperavit tribunis, ut trecentenos pararent cum sudibus milites **expeditos**, quid agi quove iri deberet penitus ignorantes.*

”18,2,10 Tämän suunnitelman viholliset tajusivat erittäin nokkelasti marssiessaan hitaasti vastarantaa pitkin. Sieltä kaukaa he havaitsivat sotilaidemme pystyttävän teltoja ja viettivät itsekin unettomia öitä vartioiden äärimmäisen valppaina, ettei joen ylitystä yritettäisi. 18,2,11 Mutta kun sotilaamme lähestyivät lähestymistään ennalta sovittua paikkaa, he pitivät lepotauon muurin ja vallihaudan suojassa. Kutsuttuaan Lupicinuksen neuvonpitoon Caesar käski luotettavia tribuuneja aseistamaan seipäin 300 taisteluun valmista sotilasta, jotka hädin tuskin tiesivät, mitä pitäisi tehdä tai mihin pitäisi mennä.”

Hyvin usein, kuten olen alustavasti todennut luvussa 2.3.5, partisiipin preesens tai perfekti ei näytä ilmaisevan suhteellista aikaa, vaan vastaa merkitykseltään finiittimuotoista verbiä, niin että verbien järjestys on usein ratkaiseva; näin esimerkiksi jo edellä mainitsemassani tapauksessa: 18,2,3 *Quo fidenter ad haec patrandu digresso, ipse anni tempore oportuno, ad expeditionem undique milite convocato, profectus, id inter - -.*

Myös seuraavassa kohdassa verbien järjestys tuntuisi ilmaisevan tapahtumien järjestyksen: 17,1,12 *Quae illi maturata ad suam perniciem contemplantes, metuque rei peractae volucriter congregati, precibus et humilitate suprema petiere missis oratoribus pacem - -.*

Usein Ammianuksen partisiippien käytössä ei kuitenkaan näytä olevan mitään klassisesta normista poikkeavaa. Seuraavissa esimerkeissä partisiipin perfekteillä todellakin ilmaistaan aikaisempaa toimintaa. Ensimmäisessä esimerkissä *iubentur* on ymmärrettävissä historialliseksi preesensmuodoksi:

18,2,12 *Et collecti nocte provecta, inpositique omnes quos lusoriae naves quadraginta, quae tunc aderant solae, ceperunt, **decurrere iubentur** per flumen - -.*

18,2,17 - - *Et Macrianus quidem cum fratre inter aquilas admissus et signa, **stupebat** armorum viriumque varium decus, - - , proque suis **orabat**.*

Ammianuksella on paljon esimerkkejä siitä, että partisiipin preesens- ja gerundin ablatiivimuotoja käytetään lähes ilman minkäänlaista eroa.²¹⁹ Esimerkkejä:

17,12,3 *per spatia discurrunt amplissima, sequentes alios vel ipsi terga vertentes, insidendo velocibus equis et morigeris trahentesque singulos, interdum et binos.*

18,5,1 - - *cum iurgando contra potentis, se magis magisque iniustitia frangi contemplaretur - -.*

17,1,7 - - *quorum digressu miles libere gradiens, opulentas pecore villas et frugibus rapiebat, nulli parcendo - -.*

16,12,38 *pondere armorum oppressi, dilapsi qua quisque poterat, peditesque calcando cuncta turbassent.*

31,5,8 *turmae praedatoriae concursabant pilando villas et incendendo vastisque cladibus quicquid inveniri poterat permiscentes.*

Myös Einar Löfstedtin mukaan myöhäisessä latinassa gerundin ablatiivia käytetään usein silloin, kun pikemminkin odottaisi partisiipin preesens -muotoa. Löfstedt on tutkinut ilmiötä kommentaarissaan teokseen *Peregrinatio Aetherae* (= *Itinerarium Egeriae*; ks. luku 5.1, viite 159), josta hän antaa muun muassa seuraavan esimerkin: 5,11 *redirent mature ad candelas cum clericis et monachis **dicendo** psalmos.*²²⁰ Horjuntaa oli myös toiseen suuntaan: partisiipin preesens saattoi korvata gerundin ablatiivin klassisessa instrumentaalis-modaalisessa merkityksessään. Partisiipin preesens sai hyvin monia merkityksiä, joista yksi oli juuri tavan tai keinon ilmaiseminen. Lisäksi partisiipin preesens saattoi myöhäisenä aikana ilmaista syytä, tarkoitusta ja ehtoa.²²¹

Partisiippien käyttö siis monipuolistui ja partisiipit saattoivat ilmaista hyvin monia erilaisia asioita. Hagendahl nostaa Ammianukselta esille kohdan, jossa partisiipin preesens on rinnasteinen adverbien kanssa²²²: 21,12,5 - - *partes accensae in clades mutuas, ferocientes magis quam **consultius**, elatis clamoribus ferebantur.*

²¹⁹ Hagendahl 1921, 120.

²²⁰ Löfstedt 1962, 159; ks. myös Sidwell 1995, 368.

²²¹ Sidwell 1995, 369.

²²² Hagendahl 1921, 121.

9. Yhteenveto

Ammianus Marcellinus oli roomalainen historioitsija ja sotilas, joka eli 300-luvun jälkipuoliskolla ja jonka äidinkieli oli kreikka. Tietävästi hän oli syntynyt Antiokiassa yläluokkaiseen kreikkalaiseen perheeseen ja saanut koulutuksensa syntymäkaupungissaan. Sotilasurasta huolimatta hän omisti suuren osan elämästään lukemiselle ja kirjoittamiselle, minkä tuloksena syntyi historiateos *Res gestae*. Teoksen 31 kirjasta on säilynyt noin puolet: kirjat 14–31. Säilyneissä kirjoissa Ammianus kuvaa aikansa historiallisia tapahtumia vuodesta 353 vuoteen 378. Kadonneet kirjat lienevät antaneet tiiviin kuvauksen vuosien 96 ja 352 välisistä tapahtumista, minkä tiedämme siitä, että Ammianus itse mainitsee aloittaneensa historiateoksensa vuodesta 96. Ammianusta pidetään jatkajana Tacituksen historiateoksille, joiden kuvaus päättyi tuohon vuoteen. Ammianus kuvasi kaikkein yksityiskohtaisimmin vuosien 353–363 tapahtumia, mikä selittynee antiikin auktorien yleisellä suuntauksella kuvata tarkimmin oman aikansa tapahtumia. Ammianuksen teoksen kiehtovimpina piirteinä on pidetty sitä, että hän kuvaa elävästi tapahtumia ja tilanteita, joissa itse oli mukana.

Ammianuksella oli syvälinen klassisten auktureiden tuntemus, ja klassisen ja runokielen vaikutteet ovat hänen teoksessaan vahvasti näkyvissä. Hänen kielessään voidaan nähdä vaikutteita ainakin Cicerolta, Liviukselta, Vergiliukselta, Ovidiukselta, Plinius vanhemmalta, Sallustiukselta, Plautukselta ja Tacitukselta. Juuri Tacitusta Ammianus pyrki jäljittelemään erityisen paljon. Toisaalta Ammianusta on moitittu epäpäteväksi kirjoittajaksi, jonka kieli on täynnä ”virheitä”, ”vulgarismeja” ja kreikasta peräisin olevia rakenteita. Arvostus häntä kohtaan on vaihdellut, mutta monet tutkijat pitävät häntä merkittävänä historioitsijana.

Käsite ”myöhäinen latina” voidaan ajallisesti määrittää kattamaan antiikin latinan loppuvaiheet noin vuoteen 600 asti. Myöhäisenä aikana kieli alkoi erkaantua klassisesta normista, vaikkakin perusta oli edelleen klassisessa latinassa. Kielen muutokseen vaikuttivat muun muassa puhuttu kieli, kreikka ja kristinusko. Syntaksissa tapahtuneita muutoksia olivat muun muassa muutokset tapaluokkien, aikamuotojen, partisiippi-muotojen ja lauseenvastikkeiden käytössä. Uudet ilmaisutavat esiintyivät pitkään rinnakkain klassisesta kielestä peräisin olevien rakenteiden kanssa. Ammianuksen kielestä on löydettävissä paljon piirteitä, jotka olivat myöhäisessä latinassa tyypillisiä, mutta

toisaalta hyvin paljon myös klassisen kielen mukaisia rakenteita. Kreikan kieli vaikuttaa Ammianuksen kielessä sekä tietoisena lainaamisena että tiedostamattomana äidinkielen siirtovaikutuksena, eikä useinkaan voida varmasti sanoa, kummasta on kyse.

Ammianuksen virkerakenteet ovat usein pitkiä ja vaikeaselkoisia. Hän käyttää erityisen paljon partisiippirakenteita, jotka olivat myös valtavan yleisiä hänen äidinkielessään kreikassa. Toisaalta on pidettävä mielessä partisiippien yleisyys ja luontevuus myös latinankielisessä historiallisessa proosassa: partisiipit olivat käteviä ja mahdollistivat pitkien periodien muodostamisen, ja tästä syystä ne olivat yleisiä jo klassisen ajan proosassa. Ammianuksen kielessä partisiippien käyttö vaikuttaa kuitenkin olevan jossakin määrin klassisesta kielestä poikkeavaa: partisiipit korvaavat usein finiittimuotoiset verbit ja kuljettavat tarinaa eteenpäin. Niillä ei useinkaan ole klassista aikasuhteiden ilmaisemisen funktiota suhteessa hallitsevaan verbiin. Usein verbimuotojen järjestys osoittaa asioiden tapahtumajärjestyksen.

Participium coniunctum -rakenteet eli pääsanaansa appositiona määrittävät partisiipit ovat Ammianuksella valtavan yleisiä. Jo 10 %:n otoksessa (8 sivua) esiintyy 71 *participium coniunctum* -muotoa. Partisiipin perfekti on rakenteessa yleisempi esiintyen 38 kertaa, kun taas partisiipin preesens -esiintymiä on 33 kappaletta.

Ablativus absolutus -rakenne on myös hyvin yleinen. 10 %:n otoksessa (8 sivua) tutkitusta aineistosta se esiintyy 29 kertaa. Valtaosassa tapauksista appositiona on partisiipin perfekti (24 tapausta), kun taas partisiipin preesens esiintyy huomattavasti harvemmin (5 tapausta). Ammianus aloittaa virkkeen usein *ablativus absolutuksella* ja saattaa kasata niitä monta peräkkäin. *Ablativus absolutus* on Ammianuksella hyvin usein aktiivinen merkitykseltään. Rakenteen passiivisuudesta huolimatta toiminnan suorittajan pystyy siis tekstiyhteydestä päättelemään.

Ablativus absolutuksen varianttina Ammianus käyttää joskus myös prepositiosta *post*, akkusatiivimuotoisesta pääsanasta ja siihen liittyvästä partisiipin perfektistä muodostuvaa rakennetta varsinkin tietyissä semanttisissa yhteyksissä. *Post*-rakenne esiintyy 11 kertaa tutkimassani aineistossa. Hyvin usein se linkittää jo kuvatut ja myöhemmät tapahtumat toisiinsa ilmaisematta itse mitään uutta ja itsenäistä toimintaa. Lisäksi *post*-rakenne esiintyy Ammianuksella tyypillisesti sodan ja väkivallan

kuvauksissa tai sopimuksiin ja lainsäädäntöön liittyvissä ilmaisuissa. Sitä vastoin *accusativus absolutus*, joka on yleinen rakenne myöhäisen latinan edustajista ainakin Jordaneksella (500-luku), on tavattu Ammianuksen teoksessa ainoastaan yhden kerran, ja silloinkin sitä voidaan pitää seurauksena anakoluuttisesta virkerakenteesta. Tutkimassani aineistossa se ei esiinny kertaakaan.

Ammianuksen finaaliset ja konsekutiiviset sivulauseet sekä epäsuorat tahtomuslauseet noudattavat johdonmukaisesti klassista normia: niissä on *consecutio temporum* -säännön mukainen konjunktiivimuoto. Huomionarvoista on se, että käskyä, pyyntöä tai muuta voimakasta tahtoa ilmaiseviin verbeihin liittyvä epäsuora tahtomuslause esiintyy vain harvoin tutkimassani aineistossa. Sen on suurimmaksi osaksi syrjäyttänyt käskyä osoittava infinitiivirakenne, toisin sanoen *accusativus cum infinitivo (aci)* tai passivisten muotojen yhteydessä *nominativus cum infinitivo (nci)*, joiden käyttö klassisessa kielessä rajoittuu epäsuorien väitteiden ilmaisuun. Kirjoista 17 ja 18 olen löytänyt 51 esiintymää tällaisesta käskyä ilmaisevasta infinitiivirakenteesta yhteensä 16 eri verbin yhteydessä. Klassinen epäsuora tahtomuslause esiintyy tutkimassani aineistossa ainoastaan 15 kertaa 13 eri verbin yhteydessä.

Accusativus cum infinitivo tai muu infinitiivirakenne esiintyy epäsuoraa väitettä ilmaisevassa 125 kertaa 73 eri verbin yhteydessä kirjoissa 17 ja 18. Se liittyy Ammianuksella usein myös yksipersonaisiin verbeihin tai ilmauksiin, joita olen löytänyt aineistostani 8 tapausta. Yhteensä esiintymiä on siis 133 kappaletta. *Quod*-konjunktioilla alkava epäsuoraa väitettä ilmaiseva alisteinen sivulause on erittäin harvinainen: tutkimastani aineistosta olen löytänyt yhteensä kuusi esiintymää. Lähes aina *quod* saa neutrisukuisen korrelaatin päälauseessa.

Huomionarvoista on, että *video*-verbi ei tutkimassani aineistossa esiinny aktiivissa kertaakaan *aci*-rakenteen kanssa. Sen sijaan sitä seuraava rakenne on *accusativus cum participio*; tosin tämäkin rakenne on harvinainen ja esiintyy *video*-verbin kanssa vain neljä kertaa.

Mielestäni erilaisten infinitiivirakenteiden runsas esiintyminen Ammianuksen kielessä voisi ainakin osittain selittyä sillä, että lauseenvastikkeet olivat tiiviitä ja käteviä rakenteita, joiden avulla oli mahdollista saada paljon informaatiota sisällytettyä yhteen

virkkeeseen. Infinitiivirakenteiden yleisyyteen Ammianuksella voisikin mielestäni vaikuttaa hänen yleinen pyrkimyksensä tiiviiseen, yksinkertaiseen ja ekonomiseen ilmaisuun. Tällainen pyrkimys selittää mielestäni laajemminkin lauseenvastikkeiden poikkeuksellista runsautta hänen kielessään.

Tarkoitusta Ammianus ilmaisee useimmiten finaalisella *ut/-ne*-alkuisella sivulauseella. Lauseet noudattavat klassista normia: niissä on *consecution* edellyttämä konjunktiivi-muoto. Tarkoitusta Ammianus ilmaisee myös partisiipin futuurilla liikettä ja lähettämistä osoittavien verbien yhteydessä (10 kappaletta) sekä *ad* + gerundi- / gerundiivimuodoilla (yhteensä 8 tapausta). Gerundiivi esiintyy tarkoitusta osoittamassa myös ilman *ad*-sanaa passiivisen futuuripartisiipin merkityksessä lähettämistä ilmaisevan verbin yhteydessä. Lisäksi Ammianuksella esiintyy finaalinen infinitiivi *paratus*-adjektiivin jälkeen (tosin vain kerran tutkimassani aineistossa). Supiin akkusatiivi ei esiinny kertaakaan tarkoitusta ilmaisemassa. Erilaisia finaalisia rakenteita Ammianus käyttää todennäköisesti vaihtelun aikaansaamiseksi.

Kausaalisina konjunktioina esiintyvät *cum* (5 kertaa), *quia* (9 kertaa), *quod* (6 kertaa) ja *quoniam* (5 kertaa). Tapaluokka noudattaa klassista normia: *cum*-lauseissa on konjunktiivi ja muiden edellä lueteltujen konjunktioiden yhteydessä indikatiivi. Lisäksi aineistossa esiintyy muita kausaalisia ilmaisuja: *ea re quod* (4 kertaa), *ea gratia quod* (1 kerran) ja *ob ea quae* (1 kerran). Näitä seuraa johdonmukaisesti indikatiivi. Lisäksi *ut*-konjunktio esiintyy muutamia kertoja aloittamassa merkitykseltään eksplikatiivisen ja kerran kausaalisen sivulauseen.

Enemmistö Ammianuksen temporaalisista sivulauseista on *cum historicum* -lauseita. Olen löytänyt niitä aineistostani 41 kappaletta. Niiden predikaattiverbin *consecutio* on yleensä klassinen, tosin kerran esiintyy konjunktiivin imperfekti aikaisempaa toimintaa ilmaisemassa. Kahdessa lauseessa on konjunktiivin perfekti ja yhdessä konjunktiivin preesens. Indikatiivisia *cum*-lauseita esiintyy vain kolme, ja niistä kaksi olen tulkinnut toistuvaa toimintaa ilmaiseviksi *cum iterativum* -lauseiksi, ja yhden päälauseelle ajanmääräyksen antavaksi *cum temporale* -lauseeksi. Lisäksi esiintyy yksi *cum primum* -konjunktioilla alkava lause, jossa on konjunktiivin pluskvamperfekti. Joskus *dum*-konjunktioilla alkava temporaalinen sivulause on omaksunut *cum historicum* -lauseen funktion, mikä oli yleisesti myöhäisessä latinassa esiintyvä piirre. Tällaisia

konjunktiiivisia *dum*-lauseita olen löytänyt 11. *Dum*-konjunktio esiintyy indikatiivin preesensin kanssa klassisessa merkityksessään 'sillä aikaa kun' 18 kertaa ja kerran konjunktiiivin imperfektin kanssa merkityksessä 'kunnes'. *Postquam*- ja *antequam*-konjunktioilla alkavia temporaalisia sivulauseita Ammianuksella esiintyy vain muutamia: kumpikin esiintyy kahdesti tutkitussa aineistossa. *Antequam*-lauseissa on konjunktiiivin imperfekti, kun taas toisessa *postquam*-lauseista on indikatiivin pluskvamperfekti, toisessa puolestaan indikatiivin perfekti.

Havaintojeni mukaan Ammianuksen tapaluokkien ja aikamuotojen käytön voisi sanoa jossakin määrin olevan kiinni klassisen kielen käytännöissä, mutta esiin nousee kuitenkin vaikutelma siitä, että aikasuhteiden ilmaisu ja tapaluokkien käyttö on jo vapaampaa. Poikkeamia klassisesta normista esiintyy erityisesti temporaalisissa *dum*-lauseissa, kun taas finaaliset ja konsekutiiviset sivulauseet sekä harvalukuiset epäsuorat tahtomuslauseet noudattavat johdonmukaisesti klassista normia: niissä on *consecutio temporum* -säännön mukainen konjunktiiivimuoto.

Ammianuksen on todettu usein käyttävän perfektiä ja pluskvamperfektiä ilman selvää merkityseroa. Horjuntaan tempusten ja modusten käytössä vaikutti nähtävästi myös Ammianuksen pyrkimys runolliseen rytmiin, eli tietynlaiset klausulat, joihin hän pyrki lauseensa päättämään. Klausulat eivät perustuneet tavujen keston vaan sanapainoon. Tämä selittää esimerkiksi juuri pluskvamperfektin esiintymisen perfektin sijasta, sillä pluskvamperfektillä oli mahdollista muodostaa tietynrytminen klausula.

Tärkeä tässä työssä esille noussut huomio on se, että Ammianus käyttää usein tiettyjä rakenteita tietyissä semanttisissa yhteyksissä, mutta toisaalta hän käyttää erilaisia rakenteita pelkästään vaihtelun vuoksi. Pyrkimys vaihteluun ilmenee esimerkiksi tapauksissa, joissa *aci*-rakenne ja *quod*-lause ovat rinnasteiset tai finaalin *ut*-lause ja finaalin futuuripartisiippi on rinnastettu. Erilaisten rakenteiden käyttö on tärkeää selvyuden takia esimerkiksi silloin, kun *post*-rakenne korvaa *ablativus absolutuksen* muiden ablatiivien yhteydessä, tai silloin, kun toimintojen väliset aikasuhteet on välttämätöntä ilmaista erilaisilla rakenteilla.

Johdannossa (katso luku 1.2.) esittämäni alkuolettamus siitä, että Ammianuksen kieli poikkeaa huomattavasti klassisesta kielestä, ei kaikilta osin pidä paikkaansa. Mielestäni

tämä voisi selittyä ainakin osittain sillä, että latinan vieraana kielenä oppinut Ammianus joutui jatkuvasti tukeutumaan klassisen kielen malliin, johon hän oli tutustunut laajan lukeneisuutensa ansiosta. Toisaalta Ammianuksen kielessä on myös paljon klassisesta kielestä poikkeavia ilmaisutapoja ja rakenteita. Usein tällaiset rakenteet esiintyvät myös muilla myöhäistä latinaa edustavilla auktoreilla. Tällaisia ovat ainakin epäsuora *quod*-konjunktioilla alkava väitelause, partisiipin preesensin ja gerundi- tai gerundiivirakenteen käyttö ilman merkityseroa sekä *dum*-lause *cum historicum* -lauseen funktiossa.

Hyviä jatkotutkimuksen aiheita voisivat olla muun muassa Ammianuksen äidinkielen kreikan vaikutus hänen käyttämiinsä rakenteisiin tai tietyn sivulause- tai lauseenvastiketyypin nostaminen tarkemman analyysin kohteeksi. Erityisen kiinnostavaa olisi mielestäni tarkastella sivulauseen ja lauseenvastikkeen välistä vaihtelua epäsuoria käskyjä esitettäessä, mikä tässä työssä on noussut keskeiseksi asiaksi; Ammianuksella näkyy jo käskyä osoittavan infinitiivirakenteen yleistymisen hallitsevaksi rakenteeksi epäsuorien käskyjen ilmaisussa. Ammianuksen lisäksi näiden rakenteiden käyttöä ja esiintyvyyttä voisi selvittää laajemminkin latinan kehityksen aikana. Tähän voisi liittyä myös tarkastelun ulottaminen Ammianuksen aikaisiin tai häntä myöhäisempiin latinaksi kirjoittaneisiin auktoreihin. Lisäksi Ammianuksen käyttämät erilaiset partisiippirakenteet olisivat tärkeitä tutkimusalueita, kuten myös tempusten ja modusten käyttö. Ammianuksen käyttämät syntaktiset rakenteet tarjoaisivat siis runsaasti erilaisia ja mielenkiintoisia tutkimusaiheita, joihin voisi perehtyä tarkemmin.

Lähteet:

Ammien Marcellin: *Histoire, Tome II (Livres XVII–XIX)*. Texte établi, traduit et annoté par G. Sabbah. Paris 1970 (CUF).

Ammianus Marcellinus in three volumes: 1. With an English translation by J. C. Rolfe. Cambridge, Massachusetts & London 1935 (rev. and repr. 1971; Loeb CL).

Tutkimuskirjallisuus:

Adams, J. N. 2003. *Bilingualism and the Latin Language*. Cambridge.

Blockley, R. 1996. 'Ammianus Marcellinus and his Classical Background – Changing Perspectives'. *International Journal of the Classical Tradition* 2, 455–466. <http://search.epnet.com/login.aspx?direct=true&db=afh&an=9612240289&loginpage=Login.asp> [online]. Pääsy JY:n verkon koneilta. 13.1.2006.

Blomgren, S. 1937. *De sermone Ammiani Marcellini – quaestiones variae*. Uppsala (Uppsala universitets årsskrift 6), 1–185.

Chausserie-Laprée, J.-P. 1969. *L'expression narrative chez les historiens latins – Histoire d'un style*. Paris.

Davis, R. 1996a. 'Maximian (Marcus Aurelius Valerius Maximianus)'. *OCD*³, 940-941.

Davis R. 1996b. 'Constantine I, 'the Great' (Flavius Valerius Constantinus)'. *OCD*³, 378–380.

De Jonge, P. 1977. *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XVII*. Groningen. Translated into English by Mrs. P. De Waard-Dekking.

De Jonge, P. 1980. *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XVIII*. Groningen. Translated into English by Mrs. P. De Waard-Dekking.

Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Herausgegeben von Hubert Cancik und Helmuth Schneider. Stuttgart; Weimar 1996-.

Drexler, H. 1974. *Ammianstudien.* Hildesheim; New York.

Elliott, T. G. 1983. *Ammianus Marcellinus and Fourth Century History.* Sarasota.

Ernout – Thomas 1953 = A. Ernout – F. Thomas 1953². *Syntaxe Latine.* Paris.

Fridh, Å. 1977. *L'emploi causal de la conjonction ut en latin tardif.* Göteborg (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia XXXV; Acta Universitatis Gothoburgensis).

Gruber, J. 1997. 'Boëthius, Anicius Manlius Severinus'. *Der Neue Pauly* 2, 719–724.

Hagendahl, H. 1921. *Studia Ammianea – Dissertatio inauguralis.* Uppsala (Uppsala universitets årsskrift; Filosofi, språkvetenskap och historiska vetenskaper 2), i–xvi; 1–143.

Helttula, A. 1985. 'Post depositum militiae munus – Official phraseology in Ammianus Marcellinus.' *Arctos. Acta philologica fennica. Supplementum II.* Helsinki, 41–56.

Helttula, A. 1987. *Studies on the Latin Accusative Absolute.* Helsinki (Commentationes Humanarum Litterarum, 81).

Herman, J. 1963. *La formation du système roman des conjonctions de subordination.* Berlin.

Horn, F. 1918. *Zur Geschichte der absoluten Partizipialkonstruktionen im Lateinischen.* Lund.

Hunt, E. 1996. 'Constantius II, Flavius Iulius'. *OCD*³, 381.

Jones, A.H.M. 1966. *The Decline of the Ancient World.* London and New York.

Kiss, S. 1982. *Tendances évolutives de la syntaxe verbale en latin tardif*. Debrecen (Studia Romanica; Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae; Series Linguistica Fasc. IV).

Klein, W. 1914. *Studien zu Ammianus Marcellinus*. Leipzig (Beiträge zur alten Geschichte).

Kühner – Stegmann 1976a = R. Kühner – C. Stegmann 1976a. *Ausführliche Grammatik der Lateinischen Sprache. Zweiter Teil: Satzlehre, erster Band*. Hannover.

Kühner – Stegmann 1976b = R. Kühner – C. Stegmann 1976b. *Ausführliche Grammatik der Lateinischen Sprache. Zweiter Teil: Satzlehre, zweiter Band*. Hannover.

Lewis – Short 1879 = C. Lewis – C. Short 1879. *A Latin Dictionary*. Oxford.

LHS = M. Leumann – J. B. Hofmann – A. Szantyr 1965. *Lateinische Grammatik 2: Lateinische Syntax und Stilistik*. München.

Löfstedt, E. 1959. *Late Latin*. Oslo.

Löfstedt, E. 1962. *Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae – Untersuchungen zur Geschichte der Lateinischen Sprache*. Darmstadt.

MacMullen, R. 1969 (repr. 1987). *Constantine*. London, New York & Sidney.

Martin, R. H. 1996. 'Tacitus'. *OCD*³, 1469–1471.

Matthews, J. F. 1994. 'The Origin of Ammianus'. *The Classical Quarterly*, New Series, 44, 252–269. <http://links.jstor.org/sici?sici=00098388%281994%292%3A44%3A1%3C252%3A%3E2.0.CO%3B2-V> [online]. Pääsä JY:n verkon koneilta. 26.4.2007.

Matthews, J.F. 1996. 'Ammianus Marcellinus'. *OCD*³, 73-74.

Mitchell, S. 2007. *A History of the Later Roman Empire, AD 284–641*.

*OCD*³ = *Oxford Classical Dictionary*. 1996³ (rev. 2003). Edited by S. Hornblower and A. Spawforth. Oxford.

OLD = *Oxford Latin Dictionary*. 1968–1982 (repr. 1994). Edited by P. G. W. Glare. Oxford.

Palmer, L.R. 1968. *The Latin Language*. London.

Reynolds – Wilson = L. D. Reynolds & N. G. Wilson 1991³. *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*. Oxford.

Reynolds, L. D. 1983 (repr. with corrections 1986). 'Ammianus Marcellinus'. *Texts and Transmission – A Survey of the Latin Classics*. Edited by L. D. Reynolds, Oxford, 6-8.

Rolfe, J. C. 1935. 'Introduction' & 'Translation'. Teoksessa *Ammianus Marcellinus in three volumes: 1*. With an English translation by J. C. Rolfe. Cambridge, Massachusetts & London 1935 (rev. and repr. 1971; Loeb CL), ix–xlix; 2–545.

Rosen, K. 1996. 'Ammianus Marcellinus'. *Der Neue Pauly* 1, 596–598.

Sabbah, G. 1970. 'Traduction' & 'Notes complémentaires'. Teoksessa *Ammien Marcellin: Histoire, Tome II (Livres XVII–XIX)*. Texte établi, traduit et annoté par G. Sabbah. Paris 1970 (CUF), 38–119; 161–224.

Schmidt, P. 2001. 'Priscianus'. *Der Neue Pauly* 10, 338-339.

Seyfarth, W. 1978. 'Praefatio'. Teoksessa *Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui supersunt*. Edidit W. Seyfarth adiuvantibus L. Jacob-Karau et I. Ulmann, Vol. 1, Leipzig (BT), v–xxiii.

Sidwell, Keith 1995. *Reading Medieval Latin*. Cambridge.

Smith, R. 1996. 'Julian 'the Apostate' (Julianus, Flavius Claudius)'. *OCD*³, 800.

The Cambridge Ancient History. 1998. Edited by A. Cameron & P. Garnsey. Cambridge.

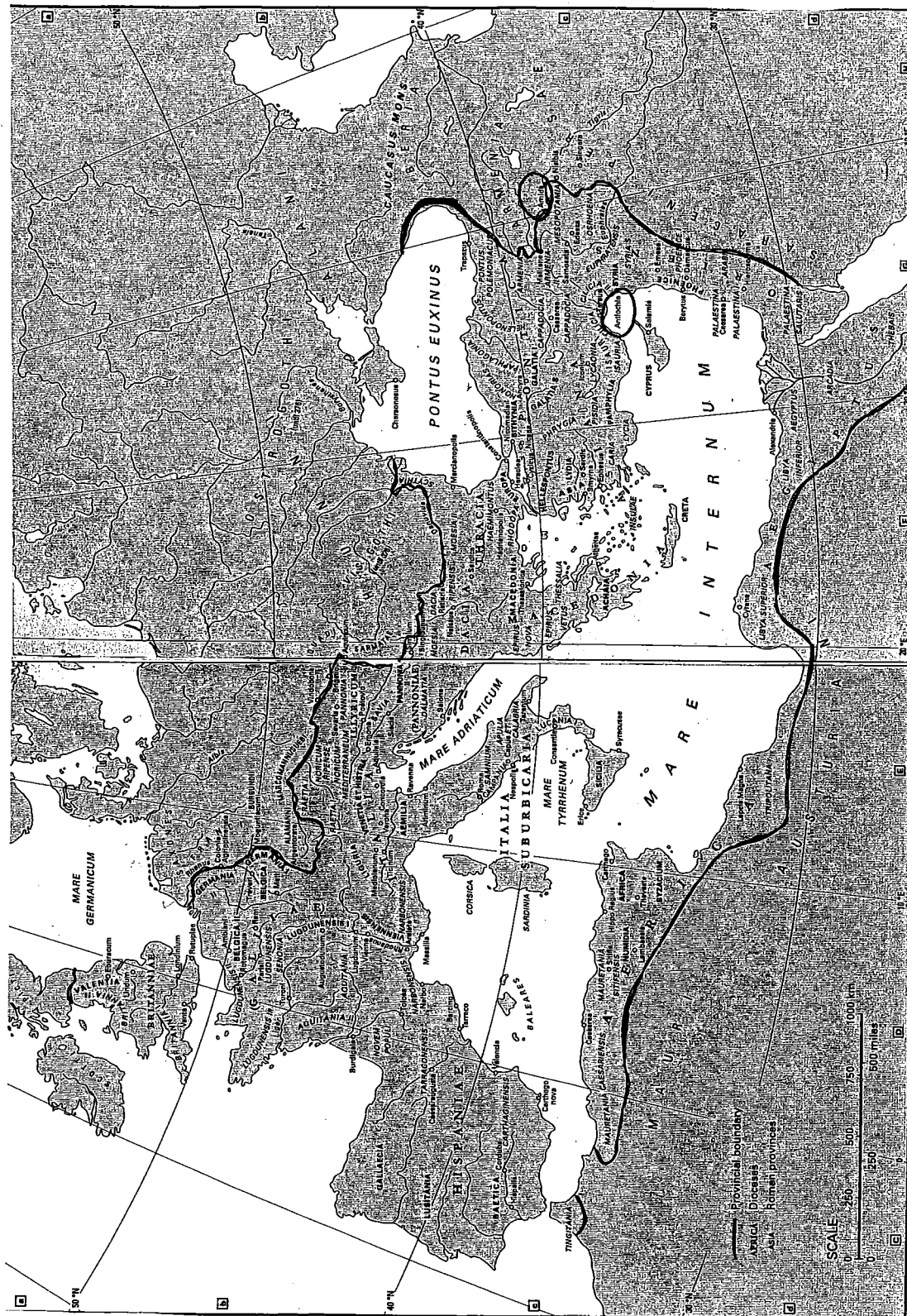
The Late Roman World and its Historian – Interpreting Ammianus Marcellinus. 1999. Edited by J. W. Drijvers and D. Hunt. London and New York.

ThLL = Thesaurus Linguae Latinae. 1900–. Lipsiae.

Tomlin, R. 1996. 'Magister militum'. *OCD*³, 910.

Viljamaa, T. 1985. 'The *Accusativus cum infinitivo* and *quod-*, *quia-*, *quoniam-*clauses in Latin'. *Arctos. Acta Philologica Fennica. Supplementum II*. Helsinki, 337–349.

Liite 1: The Cambridge Ancient History 13, Map 1:

Map 1 The Roman empire in the late fourth century A.D.

Liite 2: The Cambridge Ancient History 13, Map 1; yksityiskohta liitteen 1 kartasta:

